

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İSLAM TARİHİ ve
SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE SÂBÎÎLER

Ayşegül ÇOKGEZEN

2501170410

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ

2. DANIŞMAN

Prof. Dr. Ali BAKKAL

İSTANBUL-2021

ÖZ

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE SÂBÎÎLER

Ayşegül Çokgezen

Harran asırlar boyunca, Sümerlerden Sami kavimlere, Partlardan Bizanslılara, Pagan kültürlerden Semavi dinlere, peygamberlerden birçok ünlü bilim adamlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu kültürel zenginlik ve senkterik harmoni bağlamında Harran hem jeopolitik konumu, hem sahip olduğu tarihi tecrübe, hem de ilmi birikim sayesinde İslam düşünce yapısının oluşumuna katkı sağlamıştır. Abbâsiler döneminde Sâbiîler olarak ön plana çıkan Harranlı putperestler Halife Memun döneminden sonra Sâbiîler olarak anılmaya başlamış; gözler daha çok Kur'an'da ifadesini bulan Sâbiîlerden Harranlı Sâbiîlere çevrilmiştir. M. VIII. yüzyılda Abbâsîlerin Bağdat'ında büyük çeviri faaliyeti başlamış; bu çeviri faaliyetlerinde Helen bilim ve felsefesinin intikaline, İslam felsefesinin oluşum ve gelişimine Harranlı Sâbiîler önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda kısaca Harran tarihi, Harranlı mütercim Sâbiîlerinin hayatları, onların Yunan felsefi ve ilmi birikiminin intikalinde oynadıkları roller, İslam düşünce yapısının teşekkül ve inkişafına sağladığı katkılar, tıp alanındaki hizmetleri, Beytü'l-Hikme'de üstledikleri konum itibariyle Harranlı Sâbiîler tezimizin ana temasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Abbâsîler, Harran, Harrânîler, Sâbiîler, Bağdat, Beytü'l-Hikme, Tercüme, Bilim.*

ABSTRACT
THE SABIANS IN ABBÂSÎD PERIODS

Ayşegül Çokgezen

For centuries, Harran has been home to many famous scientists, from Sumerians to Sami tribes, from Parthians to Byzantines, from pagan cults to Celestial religions, from prophets. In the context of this cultural wealth and senkterik harmony, Harran contributed to the formation of the Islamic thought structure thanks to his geopolitical position, historical experience and scientific accumulation. The pagans of Harran who came to the fore as Sâbiîs during the Abbâsîd period started to be called Sâbiîs after the Caliph Mamun period; the eyes were turned from the Sâbiîs who found their expression in the Qur'an to the Sâbiîs of Harran. M. VIII. Great translation activity began in Baghdad of the Abbâsîds in YY; in these translation activities the Revenge of Hellenic science and philosophy, the formation and development of Islamic philosophy the Harran Sabians made important contributions. In this context, the history of Harran, the lives of Harran mutercim Sâbiî, the roles they played in revenge for the Greek philosophical and scientific accumulation, their contributions to the formation and development of the Islamic thought structure, their services in the field of Medicine, the position they assumed in Bethlehem constitute the main theme of our thesis.

Key Words: *Abbâsîds, Harran, Harrânîs, Sâbiîs, Baghdad, Baytu-l Hikma, Translation, Science.*

ÖNSÖZ

Çalışmamın başlığı “Abbâsîler Döneminde Sâbiîler” adını taşımaktadır. Abbâsîlerin altın çağı olarak isimlendirilen dönemde tarih sahnesine çıkan Harranlı Sâbiîler tezimizin ana temasını oluşturmaktadır. Başlangıçta melekleri ulvi ve elçiler yahut peygamberler olarak kabul eden Harran Sâbiîleri; gök cisimlerine saygı duyan ve tapınan, daha sonra suret ve heykeller yaparak tapınmaya başlayan bir geleneğin taşıyıcılarıdır. Aynı zamanda ticaret güzergâhı üzerinde bulunan, birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapan Harran’ın bağrından çıkan Sâbiîler, İslamiyet’in doğuşu ve el-Cezire bölgesine gelişi ile daha da renkli ve senkretik bir yapıya bürünmüştür. Bu kadar köklü bir geleneğin taşıyıcısı olan ve tezimizin ana temasını oluşturan Sâbiîler’i tanımak yalnızca hayat hikâyelerini anlatmakla mümkün olmayacaktı. Bu yüzden tezimizde hem şehir hem de dinler ve mezhepler tarihine değinmiş olduk. Disiplinler arası bir çalışma yürüttüğümüz bu çalışmamızda, olayların arka planını iyi değerlendirmeyi, bir tane gözüken bir olayın ve durumun aslında bir olaydan ibaret olmadığını; tarihe geçen bir hadisenin aslında onlarca sebebi olabileceğini göstermeyi ve özelde Sâbiîler ve bilimsel faaliyetleri üzerinde farkındalık bilinci oluşturmaya hedefledik.

Tezimizin giriş kısmında öncelikle kafa karışıklığına sebep teşkil eden oldukça tartışmalı olan bir hususa temas ettik. Bu husus Sâbiîler ile kastedilenlerin kimler olduğudur. Konu ile alakalı görüşleri temel kaynaklara istinaden serdettikten sonra Sâbiîler ile kastedilenlerin Harrânîler mi, Hz İbrahim’im mücadele ettiği sapmış olan Sâbiîler mi yoksa Güney Irak’ta yaşayan Mandenler mi olduğu sorularına ve Kur’an-ı Kerim’de ifadesini bulan Sâbiîler’in kimler olduğu hususuna cevap aradık. Bu bölümde araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, kaynakları ve metodu hakkında bilgi vermiş olduk.

Birinci bölümde Harran’ın İslamiyet öncesi ve sonrasında siyasi ve kültürel tarihini, Sâbiî Asıllı Harranlıların kökenini, Harran Sâbiîlerinin İnanç, İbadet ve Kültür yapısını ele aldık. İkinci bölümde Sâbiîlerin Harran’dan Bağdat’a göçü, Beytül-Hikme ve tercüme faaliyetlerinin tarihi seyrini inceledikten sonra genel hatlarıyla Sâbiîler’in rolü üzerinde durduk; baştabiplik, saray hekimlikleri ve genel tıp hizmetleri ile ilmi çalışmalarda Sâbiîler’in rolünü dönemin şartları bağlamında ele aldık. Üçüncü

bölümde ise mütercim-âlim Harranlı Sâbiî büyüklerinin hem listesini verdik hem de hayat hikâyeleri, eğitim durumu ve çalışmalarına; ikinci bölümde kısmen de olsa değinmiş olduğumuz hususlara temas ettik. Böylelikle Harranlı Sâbiîlerin tarihin en kapsamlı tercüme faaliyetinde İslam bilim ve felsefesinde oynamış oldukları rollerini incelemiş, o dönemin şartlarını bütüncül bir bakış açısıyla okuma fırsatını yakalamış olduk.

En başında bu çalışma konusunu seçmeme teşvik eden, hiçbir zaman yardım ve desteğini esirgemeyen, farkında olmadan da olsa beni çok istediğim ve merak ettiğim bu araştırmaya yönlendiren Dr. Halil İbrahim Hançabay'a, her daim yardımlarını esirgemeyen ve ilerleme kaydetmeme sebep olan Prof. Dr. Ali Bakkal'a, danışmanım Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye, İstanbul'da eğitim hayatım boyunca manevi ve maddi desteğini esirgemeyen, her daim varlığını hissettiren başta Mustafa Yelek ve Taner Taştekin hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Yüksek lisans aşamasında desteğini gördüğüm TMKV'ye, yine tezimin tashihini büyük bir titizlikle yapan Editör Mehmet Deri'ye teşekkür ederim. Bu süreçte maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen aileme ve sevgili dostlarıma maddi ve manevi yardım ve desteklerinden dolayı şükranlarımı sunarım.

Ayşegül Çokgezen
İstanbul-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SÂBÎLERİN ANA YURDU: HARRAN

1.1. Harran Siyasi - Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış	11
1.1.1 İslamiyet Öncesi ve Sonrasında Siyasi Harran Tarihi	11
1.1.2. Sâbiû Asıllı Harranlıların Kökeni	15
1.1.3. Sâbiûlikte İnanç, İbadet ve Kültür	19

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'TA SABİİLER

2.1. Sâbiûlerin Harran'dan Bağdat'a Göçü	30
2.2. Beytü'l-Hikme ve Sâbiûler	34
2.3. Tercüme Faaliyetleri ve Sâbiûler	40
2.4. Baştabiplik, Saray Hekimlikleri, Genel Tıp Hizmetleri ve Sâbiûler	48
2.5. İlmi Çalışmalar ve Sâbiûlerin Etkinlikleri	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÂBÎ BÜYÜKLERİ

3.1. Sâlim el-Harrânî	56
3.2. Ali b. İsâ el-Usturlâbî	57

3.3. Sâbit. Kurre	58
3.4. Bettânî	65
3.5. Sinân b. Sâbit.....	69
3.6. Sâbit b. İbrâhim b. Zehrûn el-Harrânî.....	73
3.7. Ebû İshak İbrâhim b. Sinân.....	74
3.8. Sâbit b. Sinân.....	76
3.9. Ebû İshak İbrâhim b. Hilal.....	79
3.10. Hilal b. Muhassin es-Sâbî.....	83
3.11. Muhammed b. Hilal.....	87
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	94

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.g.e.** : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
b : İbni
bkz. : Bakınız
bsk. : Baskı
c. : Cilt
çev. : Çeviren
ed. : Editör
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz. : Yayına Hazırlayan
Hız. : Hazreti
İA : İslam Ansiklopedisi
MEB. : Milli eğitim Bakanlığı
nşr. : Neşreden
s. : Sayfa numarası
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. : Tahkik
Trc. : Tercüme
t.y. : Tarih yok
vb : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
yay. : Yayınları
yy. : Yazar yok

GİRİŞ

Medeniyet ve kültür kavşağı olan Urfa-Harran bölgesi coğrafi konumu sebebiyle tarih boyunca kuzeyde Anadolu, doğuda Pers, güneyde Samî - Ârâmî medeniyetlerine beşiklik etmiş; büyük siyasî teşekküllerin hem çatışma hem de kaynaşma sahası olmuştur. Bununla beraber tarihin ilk devirlerinden itibaren Samî kavimlerin ve kültürlerin yaşadığı önemli coğrafi havzalardan birisi olmaya devam etmiştir. Arapların en eski ataları olan Akkadlar ve Amurrîler'den sonra M.Ö. II. binin sonlarından itibaren bu bölgeye Arabistan yarımadası kökenli Aramî kabileler göç etmiş ve bölgede Samî-Aramî kültürünü hâkim hale getirmişlerdir.

Tarihte Bereketli Hilal adıyla bilinen coğrafyada büyük Samî imparatorlukların ortadan kalkmasından sonra Urfa bölgesi, Anadolu ve İran coğrafyalarında kurulan Roma-Bizans ve Pers- Sasanî gibi büyük devletlerin istilalarına maruz kalmıştır. Her ne kadar saldırılara maruz kalmış; bölge halkları siyasî yönden Roma ve Bizans'ın siyasî hâkimiyetini kabullenmek zorunda kalmışlarsa da Urfa, Harran ve Rakka gibi önemli dinî ve kültürel merkezler dinî ve kültürel benliklerini koruyabilmişler, hatta Hristiyan kültürünü etkileyerek bölgede Nasturîlik ve Yakubîlik gibi Batı Hristiyanlığına muhalif Hristiyan mezheplerin oluşumuna katkı sağlamışlardır.

İslam'ın fethiyle beraber Urfa-Harran bölgesi yeni bir siyasî ve kültürel kimlik kazanmıştır. Emevîler zamanında Harran ve Urfa merkezli el-Cezire orduları Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmını fethederek Müslümanlaştırdı. Dolayısıyla Müslüman Anadolu'nun temelleri bu bölgede atılmış oldu. İslâmî fetih'le beraber bölgede oluşmaya başlayan Müslüman - Arap kültürel muhiti, Abbâsîler döneminde zirveye çıkarak Hristiyan kültürel muhitin yerini almıştır.

Senkretik ve bu kadar renkli bir havzada yetişen Harranlı Sâbiîler Bağdat'a yerleştiklerinde beraberinde ilmi birikim ve kültürlerini de götürmüşlerdir. İslam medeniyeti için bu kadar farklı ve kültür medeniyetlerle karşılaşma kırılma noktası olmuş; bugün ki İslam düşünce, bilim ve medeniyetin oluşumuna temel teşkil etmiştir. Karşılaşılan bu farklı kültür ve medeniyetlerle zorunlu fikir alışverişi en önce çeviriler yoluyla anlaşılmaya ve aktarılmaya çalışılmıştır. M. VIII. yüzyılda başlayan bu büyük çeviri hareketi kadim medeniyetlerin dillerinden özellikle Süryanice'den Arapça'ya

sonrasında direkt olarak Yunanca'dan Arapça'ya olmuştur. Tarihin bu en kapsamlı çeviri faaliyetinde Harranlı Sâbiîler görev almış; gerek tıp, astronomi ve matematik alanında gerekse de icra ettikleri tercüme faaliyetleri ile İslâm felsefesinin oluşum ve gelişim aşamasındaki rolleri inkâr edilemez bir gerçektir. Cündişâpûr'dan sonra Helenistik kültürün devam ettiricisi olan Harran Okulu, İslam düşüncesi üzerinde Helen tesirini göstermiştir.

1. Sâbiîliğin Anlamı

Sâbiîlerin kim olduğu hususu oldukça tartışmalıdır. Sâbiîler ile kastedilen Harrânîler mi, Hz İbrahim'im mücadele ettiği sapmış olan Sâbiîler mi yoksa Güney Irak'ta yaşayan Mandenler mi olduğu, Kur'an-ı Kerim'de ifadesini bulan Sâbiîler'in kimler olduğu hususu oldukça kafa karıştırmaktadır.

Sâbiîlik, Arap komşuları tarafından Güney Mezopotamya'da yaşayan bir topluluğun dinini ifade etmek için kullanılmıştır.¹ Ve bu komşuların kastettiği grup ise Mandenlerdir.² Muhtemelen Araplar Sâbiîlerin en önemli ritüeli olan vaftizi temel olarak ve Sâbiî ahali arasında çok sık kullanılan saba'a fiil kökünden bu ismi türetmişlerdir.³ Bu bağlamda Sâbiî Mandence'de *Subbi* ya da *Subba* yani suya dalanlar, gusül abdesti/vaftiz olanlar anlamına gelmektedir.⁴ Akarsuya dalıp çıkmak şeklinde önemli bir ritüel olan vaftiz Sâbiîler için oldukça önem arz etmektedir. Bu sebepten ötürü Sâbiîler her zaman akarsu kenarında ve sulak alanda yaşama ihtiyacı hissetmişlerdir.⁵

“صَبَّ” kelime anlamıyla bir dinden diğer dine geçmektir. Bir kişi bir dinden diğerine geçtiği zaman Sâbiî olarak isimlendirilirdi.⁶ Araplar, Hz. Muhammed

¹ Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara: Vadi Yayınları, 1998 s. 326; Şinasi Gündüz, “Sâbiîlik”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 341.

² Şinasi Gündüz, **İslam ve Sâbiîlik**, İstanbul, Hikav Yayınları, 2018, s.30.

³ Gündüz, **İslam ve Sâbiîlik**, s. 38.

⁴ Şinasi Gündüz, Kur'andaki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme, **Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, (24-25 Eylül) Samsun 1992, 47; Gündüz, **İslam ve Sâbiîlik**, s.15.

⁵ Şinasi Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında, Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar**, Samsun, Etüt Yayınları, 1998, s. 31.

⁶ Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, **Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân**, (thk. Abdullah et-Turkî), Beyrut: Darü'l-Hicr, 1424/2001, C. II, s. 34; Ebü'l-Beka Eyyub b. Musa

(s.a.v.)’e ait olduğu Kureyş kavminin dinini terk etti anlamında Sâbiî ismini kullanmışlardır.⁷ Nitekim Peygamber efendimizle bir mescitte aralarında geçen konuşma sonrasında Ukbe b. Ebî Rebi’a Müslüman olmuştu. Ümeyye b Halef ile karşılaştığında Ümeyye, tepki içeren sen de mi Sâbiî oldun sorusuyla karşı karşıya kalmıştı.⁸

Ancak bu kavramın sıfat mı yoksa isim mi olduğu tartışmalıdır. Rivayetten de anlaşıldığı gibi buradaki kullanımı sıfat şeklindedir. Çünkü Taberi, sıfat kalıbında gelen “*mürted*” kelimesi ve sıfat kullanımıyla Sâbiî kelimesini mukayese etmiştir.⁹ Mürted, kelime anlamı itibariyle dininden çıkan, din değiştiren anlamlarına gelmektedir. Kur’an’ın da ifadesiyle Vasıt çevresinde yaşayan Mandenlerin Sâbiî olarak tanınmasıyla sıfat kullanımı bırakılmış, daha çok bir kavme nispet edilen Sâbiî ismi onun yerini almıştır. Bu kullanımdan dolayı Kuran’daki kullanımı Sâbiî iken zamanla Mandenlere nispet edilerek Sâbiî şekliyle kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰

2. Kur’an’da Sâbiîlik

Kur’an’ı Kerim’de üç yerde Sâbiî kelimesi geçmektedir:

*“Şüphesiz, iman edenler; yahudilerden, hristiyanlardan ve Sâbiîler’den de Allah’a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.”*¹¹

*“İman edenler, yahudiler, Sâbiîler ve hristiyanlar, (bunlardan) Allah’a ve âhiret gününe inanıp dünyaya ve âhirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek de değillerdi.”*¹²

el-Hüseyni el-Kefevi, **El-Külliyat: Mu’cem fi’l-Mustalahat ve’l-Furuk El-Lugaviyye**, (thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1992, s. 432.

⁷ İbn Manzur Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, **Lisanü'l-Arab**, Beyrut: Dâru Sadır, 1414/1993, C. I, s.108. Taberi, **Câmiü'l-beyân**, C. II, s. 36.

⁸ Taberi, **Câmiü'l-beyân**, C. XVII, s.441.

⁹ Taberi, **Câmiü'l-beyân**, C. II, 34-35.

¹⁰ Çağfer Karadaş, “**Sâbiîler Meselesi -Kur’an’daki Sâbiî Kavramının Sâbiî veya Sâbie Olup Olmadığı Problemi**”, AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, Cilt:1, Sayı:1, s 3.

¹¹ el-Bakara 2/62.

¹² el-Mâide 5/69.

*“Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sâbiîler, hristiyanlar, Mecûsîler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye tanıktır.”*¹³

Etimolojik olarak incelediğimizde Sâbiî terimi Kur'an'ı Kerim'de Mecusi, Hristiyan ve Yahudi dini gruplar arasında zikredilmiştir.¹⁴ İstisna olarak Hacc suresinde Mecusiler ve müşrikler arasında zikredilmiştir. Bu kullanım şekli Sâbiîler'in dini grup olduğu sonucuna varılabilir. Sâbiîler de Yahudi ve Hristiyanlar gibi müstakil bir din olarak Araplar tarafından biliniyordu. Bu kavram bilinmeseydi Hz Peygamber'e tepki gösterirlerdi. Ancak Sâbiî terimine karşı Arapların böyle bir tepki gösterdikleri bilinmemektedir.¹⁵ Şu da unutulmamalıdır ki İslam öncesi Arabistan topraklarında Sâbiîlere rastlanılmamıştır. Sâbiîlere daha çok kuzey bölgelerde rastlanmıştır. Onlar hakkında bilgi Arabistan'ın Kuzey bölgesinde yaşayan milletlerin tarihlerinde geçmektedir.¹⁶

Kur'an'da ifadesini bulan Sâbiîler'in doğuşu ve köken problemi dolayısıyla birçok tez öne sürülmüştür. 1881'den itibaren K. Kessler, W. Anz, H. Zimmern ve W. Brandt gibi araştırmacılar Sâbiîliğin kökeninin Babil dinine dayandığını, Sâbiî geleneğinde Babil dinine ait bazı elementler olduğunu kendilerine başlangıç noktası olarak bu tezlerini ispatlamaya çalışmışlardır. Kessler, Gnostisizmin menşei konusunda Gnostik düşüncenin Babil dinine ve Babil topraklarına ait olduğunu, Sâbiîlerin asıl vatanlarının da şu an yaşamış oldukları Güney Mezopotamya olduğunu iddia etmiştir. Segal de Sâbiîlerin doğu kökenli olduğu tezini savunmuştur.¹⁷ Bu yüzyılın başında, zamanının önde gelen Sâbiî bilgini Mark Lidzbarski, Hristiyanlık öncesi Batı kökenli Sâbiîliği savundu. Onun teorisine göre, Hristiyan döneminde Sâbiîlerin başlangıcını bulmak imkânsızdır. Sâbiîlerin aslen Ürdünlü olduklarını, asıl vatanlarının Suriye ve Filistin olduğunu belirtmiş, böylelikle heterodoks yapıda olan

¹³ el-Hacc 22/17.

¹⁴ el-Bakara 2/62, el-Mâide 5/69, el-Hacc 22/17.

¹⁵ Gündüz, **İslam ve Sâbiîlik**, s. 36-37.

¹⁶ Günay Tümer, **Biruniye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 1986, s. 221

¹⁷ Şinasi Gündüz, **Sabiiler: Son Gnostikler: İnanç Esasları ve İbadetleri**, Ankara: Vadi Yayınları 1998 s. 11; Şinasi Gündüz, **The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaean and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians**, Oxford, Oxford University Press, 1994, s. 6.

Sâbiîlerin Yahudi fırkalarından etkilendiklerini savunmuştur.¹⁸ Sâbiîler her ne kadar dinlerinin köklerini Hz Âdem'e dayandırmış olsalar da dış kaynaklar ve Sâbiî literatüründeki kaynaklar temel alındığında onların tarihi M. I. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Bugün ki Sâbiîlik daha sonraki yüzyıllarda oluşmuş olsa da atalarının tarihsel serüveni M. I. yüzyılda Filistin ve Ürdün bölgesinde başlamıştır. Sâbiîlerin ataları Ürdün-Suriye bölgesinden göç etmek zorunda kalmış,¹⁹ burada Kuzey Mezopotamya'daki dağlık bölgeye,²⁰ daha sonrasında ise Güney Mezopotamya'daki Basra ve Bağdad arasındaki bölgeye göç etmişlerdir. Takribi M. III. yüzyılda buraya yerleşen Sâbiîler günümüze kadar varlıklarını bu bölgede sürdürmüşlerdir.²¹ Sâbiî literatürüne ait en eski nüshalar, İslami döneme kadar uzanmakla beraber bir kısmı ise M. III. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Sâbiîlere has olan Mandence; yalnızca Sâbiî literatürüne ait metinlerde görülür. Mandence kendilerine verdikleri Manden terimiyle bağlantılıdır.²² Bu dilin önemli bir boyutu Aramca ile akrabadır. Bunun yanı sıra Harran'da yaşamış olan Nabatîlerin yazı karakteriyle de yakınlık göstermektedir.²³

Klasik İslam kaynaklarına göre Sâbiîler Nuh Peygamberin dini üzerindeydiler.²⁴ Hermes/İdris ve Agarhademon/Şit onların peygamberleridir.²⁵ Mücahid'den gelen bir rivayete göre ise; Sâbiîler ne Yahudi ne de Mecusidir; ikisinin arasında bir dindir. Onların dinleri yoktur. Yine Mücahit'ten gelen bir rivayete göre onların kestikleri et yenmez, kadınlarıyla da evlenmeye izin verilmezdi.²⁶ İslami kaynakların çoğunluğuna göre verilen bilgiler, Sâbiîlerin meleklerle taptığı, kibleye

¹⁸ Gündüz, **The Knowledge of Life**, s. 7.

¹⁹ Mehmet Aydın, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, , Konya, Din Bilimleri Yayınları, 2005, s. 655.

²⁰ Gündüz, **a.g.e**, s. 109.

²¹ Gündüz, **İslam ve Sâbiîlik**, s. 17.

²² Gündüz, **a.g.e**, s. 18.

²³ Aydın, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, s. 655.

²⁴ Ragıb el-İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, **el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân**, thk. Safvan Adnan Davudi, Dımaşk: Darü'l-Kalem; Beyrut: ed-Darü's-Şamiyye, h.1412, s.475.

²⁵ Muazzez İlmiye Çığ, **İbrahim Peygamber Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Bulgulara Göre**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997, s.80.

²⁶ Taberi, **Câmiü'l-beyân**, C.II, s. 35.

yönelip namaz kıldıkları ve Zebur okudukları yönündedir.²⁷ Bazıları da onları Ehl-i Kitap kabul etmiştir.²⁸

Ebu'l-Ferec, tarihinde Sâbiîleri Akkادلara dayandırmakta, Akkadlar zamanında yıldızlara önem verildiğini, tanrının yıldızların hareket ve durumlarıyla arzu ve iradelerini anlattıklarını, nûcum ilminin Akkadlar döneminde bu sebepten dolayı doğduğunu ifade etmiştir. Böylelikle müneccimler tarafından yeryüzünde vuku bulan olayların sebepleri gökyüzünde aranmaya başlamıştır.²⁹

Arap yazarların Sâbiîler olarak ifade ettikleri Nâsuriler; kendilerini Aziz Yahyanın Nasurileri yani takipçileri olarak isimlendirirler ve Hristiyan - Yahudi karışımı bir dine inanırlardı. İnandıkları dinin kökleri M. I. asra dayanır ve dini ritüel olarak Hristiyanlıkta olduğu gibi doğduktan sonra, evlenmeden önce ve kendilerince önemli görülen bazı zaman dilimlerine vaftiz edilirlerdi. Babil'in aşağı kısmında yaşayan bu Babil Sâbiîleri'nin konuştıkları dil Ârâmîce'nin bir lehçesi olan Mandencedir. Kur'an-ı Kerim'de üç yerde ifadesini bulan Sâbiîler Müslümanlar nezdinde Zımmi statüsünde kabul edilmişlerdir.³⁰

Yapılan incelemelerden sonra Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen Sâbiîleri'nin, hak peygamberlerden birine ve belki Hazreti Yahya'ya tabi olan ehl-i kitab'dan olduğu sonucuna varılmıştır.³¹

3. İki Çeşit Sâbiîlik: Harrânîlik ve Mandeizm

Halife Me'mun döneminde, Halifenin tehdidiyle karşılaşan Harrânîler İslam devletinde zimmi statüsünü devam ettirmek gayesiyle Sâbiî nisbesinin arkasına sığınmışlardır. Daha önceleri Harrânîler putperest veya Keldaniler olarak biliniyordu.³² Nitekim bu durum erken dönem İslam kaynakları için kırılma noktası

²⁷ Taberi, *Câmiü'l-beyân* C. II, s. 37.

²⁸ Taberi, *Câmiü'l-beyân*, C.II, s. 37

²⁹ M. Şemseddin Günaltay, *Türk tarihinin ilk devirlerinden Yakın Şark: Elam ve Mezopotamya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 476.

³⁰ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020, s 324-325.

³¹ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar 1198*, (çev. ve notlandıran Hüseyin Hatemi), İstanbul: İletişim Yayınları, 8. bsk., 2010, C. I, s. 22.

³² Gündüz, *Kur'andaki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme*, s. 59.

olmuş, Sâbiîler'in kimliği konusunda ciddi karmaşaya yol açmıştır. Bu tarihten önceki dönem İslam âlimleri Sâbiîlerin kim oldukları, nerede yaşadıkları, din ve din anlayışlarıyla ilgili birbirine yakın bilgiler verirken, bu tarihten sonra âlimler arasında konu ile ilgili ciddi farklılıklar oluşmuş, bu durum pek çok spekülasyonları beraberinde getirmiştir.³³ İlk dönem İslam kaynakları Sâbiîlerin yaşadıkları bölge olarak Irak, Musul ve Savad bölgelerinde yaşadıklarına; Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecusilik arasında bir din olduğuna, melekleri tazim ettikleri ve zebur okuduklarına işaret etmişlerdir. Bir diğer önemli husus ise Sâbiîlerden bahsederken yıldız gezegen kültü temsilcileri olan Harrânîler yani Harran Sâbiîlerinden kesinlikle bahsetmemiş olmalarıdır.³⁴ Bununla birlikte Mes'udî Sâbiîlerle ilgili verdiği bilgilere ilaveten bir kayıt koyma gereğini hisseder ve Kur'an'da geçen Sâbiîler ile Harran Sâbiîliği arasında hiçbir irtibat olmadığını belirtir. Çünkü ona göre gerçek Sâbiîliler Vâsıt ile Basra arasında bir yerde yaşayan inanç grubudur.³⁵

Kaynaklarda daha önce bu ismi kullanmayan ancak daha sonrasında Müslümanlarla karşılaşan putperest Harrânîler ile Babil Sâbiîleri birbirine karıştırılmıştır. Harrânîler ayetlerde ifadesini bulan ve kendilerine bir imtiyaz tanıyan Sâbiîler ifadesini kendilerine mâl etmişlerdir.³⁶ Zira daha öncesinde Harran sakinleri bu ismi daha öncesinde bilmiyorlardı. Ancak tezimizde Sâbiîler yahut Harrânîler ifadesi ile kastettiğimiz ve temel aldığımız Harranlı Sâbiîlerdir.

Sâbiîler de kendilerini “*Mandaye*” ve “*Nasuraye*” olarak isimlendirmiştir. Ârâmîce'nin bir lehçesi olan; Sâbiîler tarafından kutsal metin ve ibadet dili olarak kullanılan Mandence'de manda (bilgi, hikmet) kelimesinden türetilen “*mandayuta*” Sâbiîliği ifade eden ve Sâbiîler arasında yaygın olan bir terimdir. Bundan hareketle Batılı araştırmacılar Sâbiîliği Mandeizm olarak isimlendirmişlerdir. Sâmi dillerdeki takipçiler anlamındaki “*nasara*” kökünden gelen “*nasaruta*” ise erken dönem Sâbiî literatüründe ait metinlerde Sâbiîlik için kullanılmıştır³⁷.

³³ Gündüz, **İslam ve Sâbiîlik**, s. 41.

³⁴ Gündüz, **a.e.**, s. 44-45.

³⁵ Mesûdî, **Murûcû'z-Zeheb**, Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübrâ, 1964, s. 96.

³⁶ Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 488-489.

³⁷ Gündüz, “Sâbiîlik”, **DİA**, C. XXXV, s. 341.

Kur'an'daki Sâbiîler ilk dönem İslam kaynaklarında ve günümüz kaynaklarında ifadesini bulan; günümüzde Güney Mezopotamya'da yaşayan guruptur. Bu kaynakların Sâbiîlerin inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili verdikleri bilgiler günümüzde aynı bölgede varlıklarını sürdüren ve kendilerini Mandenler veya Nasuralar olarak adlandıran gurupla örtüşmektedir. Bu gurubu son dönem araştırmacıları, yaşadıkları yerler ve karakteristik özelliklerinden esinlenilerek “*el-Vasitiyye*”, “*Bataklik Sâbiîleri*” veya “*el-Muğtasıla*” vb. isimlerle isimlendirmişlerdir.³⁸

Günümüzde başta Irak, İran, Avustralya ve ABD olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde küçük gruplar halinde yaşayan Sâbiîler, kendilerine has karakteristik özellikleri ve literatürü ile ilgileri üzerine çekmektedir. Zira hâlâ yaşayan dinler arasındadır. Sâbiîlerin önemli bir bölümü son dönemlerde yaşanan savaş ve kargaşa ortamından dolayı diaspora yaşantısı sürdürmektedir. Kapalı bir topluluk olmalarından dolayı net bir rakam vermek zordur. Ancak seksen ile yüz bin civarı Sâbiî nüfusu olduğu söylenebilir.³⁹ Diğer dinlerin mensuplarına nispetle sayıları az olmakla beraber gerek Kur'an-ı Kerim'de zikrediliyor olması ve Gnostik geleneğin son temsilcisi olmaları onları araştırmacılar için ilgi çekici hale getirmektedir. Yaşadıkları bu diaspora hali onları diğer kültür ve medeniyetlerle zorunlu bir etkileşim içine sokmuş, başta Yahudilik olmak üzere, Hristiyanlık, Mecusilik ve İslam dininin geleneklerinden ve Ortadoğu Gnostik akımları gibi geleneklerden izler taşımaktadır.⁴⁰ Ancak yazılı ve sözlü geleneğinin Filistin'i Sâbiîlerin/Mandenlerin orijinal vatanı olarak gösterdiğini görüyoruz.⁴¹ Sâbiîlikte çeşitli yabancı unsurlar ve Batı bağlantıları görülür. Bunlar arasında eski Mezopotamya ve İran unsurları, Yahudi unsurları ve etkileri, Hristiyan unsurları ve etkileri ve Batı bağlantısını ve kökenini yansıtan Nasranîler, Ürdün, Harran ve Manda gibi önemli teknik terimler ve Vaftiz ritüelleri gibi çeşitli teknik terimler görülür.⁴² Ayrıca Sâbiî Edebiyatındaki bir dizi Yahudi unsurun Batı kökenli gelenekleri de desteklediğini görülür.⁴³ Kutsal kitaplarından en önemlisi Ginza'dır.

³⁸ Gündüz, *Kur'andaki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme*, s. 72

³⁹ Gündüz, *İslam ve Sâbiîlik*, s. 14-15; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 656.

⁴⁰ Gündüz, *a.g.e*, s. 17-18.

⁴¹ Gündüz, *The knowled of life*, s. 109.

⁴² Gündüz, *The knowled of life*, s. 74-119

⁴³ Gündüz, *a.g.e*, s. 109.

Ginza Rabba veya Sidra Rabba olarak da isimlendirilmiştir.⁴⁴ Tüm gnostik inanç ve öğretilerde olduğu gibi Sâbiîlikte de üç temel unsur bulunmaktadır. Bunlar hayat ve ışık tasavvurlarına dayalı kadir-i mutlak bir yaratıcının varlığına inanç, zıt prensipleri ihtiva eden *Düalizm* ve *Demiurg*,⁴⁵ Yüce Tanrının dışında olan ve maddi âlemin yaratıcı tanrı tasavvurudur.⁴⁶ Harrânîlerde olduğu gibi Sâbiîler de eskatolojik mitler geliştirmiş, kötülük ve kargaşa hâkim olduğu ahir zamanda son kral'ın bütün kötülüklerin bitiricisi ve mutlu bir dönemin başlatıcısı olacağı inancı benimsenmiştir.⁴⁷

4. Tezin Ana Kaynakları ve Sınırlılığı

Tezde kullanılan klasik kaynakların başında Müslüman tarihçiler tarafından kaleme alınana eserler olmakla beraber diğer temel kaynak Tabakat türü eserlerdir. Dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili milel ve nihâl başlıklı kaynaklardan, Edebiyat kitaplarından, çağdaş Arapça kaynaklardan da yararlanılmıştır

En temel kaynak İbnü'n-Nedim (ö. 380/990)'in *Fihrist* adlı eseridir. Eser, İslâm medeniyeti ve düşüncesi hakkında çok zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Toplamda on bölümden oluşan eserin özellikle yedinci bölümünden istifade ettik. Filozofların, Kadim bilginlerin, mütercimlerin, tabiplerin ve astronomların, hesap âlimlerinin biyografileri, yakın zamanda yaşayan Müslüman bilginlerin isimleri ve eserlerinin adları yer almaktadır.

Diğer yararlandığımız önemli tarih kaynakları ise Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, (ö.310/923) *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdadi (ö.463/1071) *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-selâm*, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi (ö.597/1201) *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, (ö. 630/1233) *el-Kamil fî't-tarih* adlı eseri, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıftî(ö. 646/1248), *İhbarü'l-Ulema bi-Ahbari'l-Hükema / Tarihü'l-*

⁴⁴ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 656.

⁴⁵ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 78.

⁴⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002, s. 136.

⁴⁷ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 657.

Hükema, İbn Ebû Usaybia Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, (ö. 668/1270) *Uyunü'l-enba' fi tabakati'l-etibba*, Ebü'l-Hasan Zahirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed Beyhaki (ö.565/1169) *Târîhu Hükemai'l-İslâm / Tetimmetu Sıvani'l-Hikme* adlı eseri, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan (ö. 608/1211)'ın, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman [mimma sebete bi'n-nakl evi's-sem a ev esbetehü'l-ayan*, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkut el-Hamevî (ö.626/1229)'nin, *Mu'cemü'l-üdeba ve Mu'cemü'l-büldan* adlı eserler ve Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Sealibi (ö.429/1038)'nin *Yetimetü'd-dehr* adlı eserinde istifade ettik.

Ebü'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Cafer İbnü'l-Mu'tez (ö.296/908) *Tabakatü's-şuara*, Ebü'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman Saîd el-Endelüsi, (ö.462/1070) *Tabakâtü'l- Ümem*, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Endelüsi İbn Cülcül, (ö.384/994) *Tabakatü'l-etibba ve'l- hükema* ise yararlandığımız tabakat eserleridir.

Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi (ö.345/956) *et-Tenbih ve'l-işraf*, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristani, (ö.548/1153) *Milel ve'n-nihal* adlı eseri yararlandığımız dinler ve mezhepler tarihi kaynaklarıdır.

Yararlandığımız çağdaş kaynaklar arasında Fikret Işıltan “Urfa Bölgesi Tarihi”, Aynur Özfirat “Eskiçağda Harran”, Ramazan Şeşen “Harran Tarihi” Muazzez İlmiye Çığ “İbrahim Peygamber”, Şinasi Gündüz “Anadolu’da Paganizm: Antik dönem’de Harran ve Urfa”, “İslam ve Sâbiilik”, “Son Gnostikler”, Ali Bakkal, “Harran Okulu”, Ahmet Aslan’ın “Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi”, Kazım Sarıkavak’ın “Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran”, Mustafa Demirci’nin *Beytü'l-Hikme*’si en çok yararlandığımız kaynaklardır.

Macid Fahri’nin ve Henry Corbin’in, “İslâm Felsefesi Tarihi” adlı eserleri, T. J. De Boer’in “İslâm’da Felsefe Tarihi”, Montgomery Watt’ın “İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri” ve De Lacy O’leary’nin “İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri” adlı eseri, Hilmi Ziya Ülken’in “Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü”, Dimitri Gutas’ın

“Yunanca Düşünce Arapça Kültür”, Corci Zeydan’ın “İslam Medeniyeti Tarihi” adlı eseri, İslâm dünyasında tercüme faaliyetleri, İslam felsefesi ve bilimi üzerine Beytû’l-Hikme’den sonra ortaya çıkan felsefi hareketin serüvenini işleyen ve yorumlayan başlıca kaynaklarımızı oluşturmaktadır.

Tezimizi hazırlarken Harranlı Sâbiîler temel çıkış noktamız oldu.

Girişte; çalışmanın konusu, amacı, önemi, sınırlılıkları, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Harran’ın siyasi ve kültürel tarihini işleyerek, Harranlı Sâbiîler’in dini ve kültürel kökenini tarihi seyri içerisinde genel hatlarıyla vermeye çalıştık. Her ne kadar inter disipliner bir çalışmaya imza atmış olsak da dinler tarihi biliminden dönemin koşullarını anlamak; dinle iç içe olan bir tarihi serüvene ışık tutmak amacıyla gerekli ölçüde istifade ettik.

İkinci bölümde Harranlı Sâbiîler’in sahip oldukları donanım ve yeteneklerini fark eden Abbâsîler’in; çeviri faaliyetleri ile başlayan, inkişaf ve aydınlanma dönemine katkı sunan kurumsallaşmalar ve bu kurumsallaşmaların daha ayrıntılı olarak tarihi serüveninden bahsettik. Bu kurumlarda üstledikleri önemli roller ile bu Sâbiîler’in İslam bilim ve düşüncesine sundukları katkıları genel hatlarıyla vermeye çalıştık.

Üçüncü bölümde ise Harranlı Sâbiîler’in tüm listesini vermek yerine belli bir çerçevede dâhilinde Sâbiî büyüklerinin listesini vererek sınırlandırmaya çalıştık. Ancak çizdiğimiz bu çerçeve, bizlere listesini verdiğimiz Sâbiî büyüklerinin hayatlarını daha geniş bir şekilde inceleme imkanı sundu.

Sonuç kısmında ise çalışmanın özeti ve genel bir değerlendirmesi yapıp çalışmaya son verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÂBÎLERİN ANA YURDU: HARRAN

1.1. Harran Siyasi - Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış

1.1.1 İslamiyet Öncesi ve Sonrasında Siyasi Harran Tarihi

Jeopolitik konumu nedeniyle hiçbir zaman değer kaybetmeyen ve kaybetmeyecek gibi görünen Anadolu; toprakları bereketli, birçok kültür ve medeniyete beşiklik etmiş, Anadolu'ya komşu Mezopotamya; her daim diğer din, kültür ve medeniyetlerin dikkatlerini çekmiş, devamlı işgal merkezleri olagelmıştır. Tam da dünya tarihinde önem arz eden bu iki kültür ve medeniyetin kesişim noktasında bulunan Urfa ve Harran her iki kültürden de nasibini almış, çok renkli ve senkretik bir yapıya bürünmüştür.

Uzun kazı çalışmaları sonucu bulunan çivi yazılı kitabelerde Harran ismi “*Harana*”, şekillerinde görülen Asurca “yol, yola çıkma ve kervan” anlamlarını taşıyan harranu kelimesinden gelmektedir.¹ Suriye’de Tel Marduk bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında bulunan Ebla tabletlerinde Harran’dan “*Ha-ra-an-ki*” olarak behsedilmektedir.² Tevrat’ta Haran olarak ifadesini bulan şehrin Tufan’dan sonra kurulan ilk şehir olduğu ve Kaynan yahut Hz İbrahim’in kardeşi Ârân tarafından kurulduğu rivayet edilir.³ Yâkut el- Hamevî’nin Coğrafya kitabı olarak meşhur olan ancak kendi tarihi, edebi ve gezgin kimliğini konuşturduğu *Mu‘cemü’l-büldân* adlı eserinde kaydettiği bir rivayete göre Harran kelimesinin aslı Arapça’da sıcaklık anlamına “*harr*” kelimesinden gelmiştir ve susuzluk anlamına gelen “*‘atşan*” kelimesiyle eş anlamlı kabul edilmiştir. Bir rivayete göre, Tevrat’la uyumlu olarak Hz İbrahim’in kardeşi Ârân tarafından kurulmuş ve Ârân ismi Araplaşarak Harran adını almıştır. Diğer bir rivayete göre ise Tufan’dan sonra kurulan ilk şehir olarak ifade

¹ Ramazan Şeşen, “Harran”, *DİA*, C.XVI, İstanbul, 1997, s.237; Nurettin Yardımcı, “Harran Kazıları”, *Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu*, İstanbul, 1988, s. 154.

² Yardımcı, *a.g.e.*, s. 154.

³ Tevrat, Tekvin, bab XI, s. 31

edilmiştir.⁴ Şehir Tevrat'ta sık sık Hz İbrahim ile birlikte adından söz ettirmiştir.⁵ Belih ırmağının doğduğu şehir olan Harran, Hz İbrahim'in dininde kaldıklarını iddia edilen Sâbiîlerin memleketi olarak meşhur olmuştur. Ancak Hz. İbrahim'in dinine tâbi oldukları iddia edilen bu Sâbiîler ile Harran Sâbiîleri ve bugün Irak'ta yaşayan Sâbiîler birbirine karıştırılmamalıdır.

Bölge olarak *Diyâr-ı Mudar*⁶ olarak isimlendirilen Urfa, civarında bulunan *Diyâr-ı Rebîa* ve *Diyâr-ı Bekr* ile birlikte İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'yı ifade etmek için kullanılan *el-Cezire*'nin ana bölgesini teşkil etmektedirler. *el-Cezire* Fırat ve Dicle nehri civarında⁷ bulunması itibariyle verimli arazilere sahiptir. Bu bölgeye İslâmiyet'ten önce Hicaz veya Kuzey Arapları denilen⁸ Adnânîler'den *Mudar* ve *Rebîa* kabileleri yerleşmişler, bu kabilelere nispeten de bu bölgeler *Diyâr-ı Mudar*, *Diyâr-ı Rebîa* ve *Diyâr-ı Bekr* adını almıştır. Harran ise Cezire bölgesinde başkent konumundadır.⁹ Buna ilaveten fazla korunaklı bir bölge olmayıp aksine ticaret güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle asırlar boyunca civardaki büyük devlet ve milletlerin mücadele merkezi olagelmıştır.¹⁰

Sayırsız gelenek ve dinlere, en eski kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Anadolu toprakları ve Mezopotamya, evrensel dinlerden pagan dinlere, sır/gizem dinlerinden Gnostik akımlara kadar birçok dini yapıyı İslamiyet gelinceye değin içinde barındırmıştır.¹¹ Orshone bölgesinde eldeki tarihi kaynaklara ve malzemelere dayanarak tarihi Harran ve Sümeysat kadar eski milletlere ve devirlere dayanan başka

⁴ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî, **Mu'cemü'l-büldân**, Beyrut: Dâru Sadır, 1995, C. II, s. 235.

⁵ Tevrat, Tekvin, Bab XI, s. 31, 32; Bab XII, s.4; Bab XXVII, s.43; Bab XVIII, s.10; Bab XXIX, s.4;

⁶ Ayrıca Bkz; Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri : (Mezopotamya, İran Ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, (çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015 125.

⁷ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, C.II, s. 134.

⁸ Mustafa Fayda, "Adnân", **DİA**, C. I, İstanbul, 1988, s. 392.

⁹ Adem Apak, "Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran", **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, 28-30 Nisan 2006, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), Şanlıurfa 2006, C. I, s.29; Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993 s. 9; Fikret İşıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi: Başlangıçtan H.210/825'e Kadar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1960 s. 29-31.

¹⁰ Fikret İşıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, s. 1-2.

¹¹ Gündüz, **Anadolu'da Paganizm: Antik Dönemde Harran ve Urfa**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 27.

şehirlere rastlanamamıştır. Bölgedeki diğer şehirlerin tarihi ancak selefkoslar tarihine kadar geri götürülebilmektedir.¹²

Orta Çağda önemli sosyo-kültürel yapıya sahip olan Harran, *Diyar-ı Mudar* bölgesinin en önemli merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Doğuyu batıya bağlayan bir kervan şehri olması Yukarı Mezopotamya'nın önemli bir yerleşim yeri olduğu fikrini teyit etmektedir.¹³ Nitekim Harran Şam Musul ve Bizans'ın yol güzergâhında yer alır.¹⁴

Harran'la ilgili ilk yazılı belge takribi MÖ 2000'li yıllarda XVIII. yüzyılda yazılmış, Beniyamin kabilesiyle diğer imparatorluklar arasında Harran'da bulunan ünlü sin tapınağında yapılan anlaşma mektubudur. MÖ X. Yüzyıldan sonra Asur ve Babil krallığının Kuzey merkezlerinden biri olması hasebiyle Harran şehri ve Sin tapınakları, Asur ve Babil kaynaklarında adından sıkça söz ettirmiştir.¹⁵ Benzeri bir durum Hititlerle Mittaniler arasında gerçekleşmiş, aralarındaki anlaşmaya Harran'da bulunan Güneş ve Ay Tanrıları şahit gösterilmiştir.¹⁶ Bu asırlarda Harran adına Hitit vesikalarında defaatle rastlanmaktadır.¹⁷ Bu dönemde yazılan kitabeler ve yapılan çeşitli anlaşmalar sayesinde Harran şehrinin hem jeopolitik hem de sosyo-kültürel alanda oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸

Yazılı tarih öncesi dönemlerde günümüze çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Harran ve beraberinde Urfa, MÖ 2500'lü yıllarda Ebla Krallığının hâkimiyetinde olmuş, hatta Ebla'da yapılan kazı çalışmalarında bu yıllara ait çivi yazılı tabletler de Harran adına rastlanmaktadır. MÖ 2350 ile 2150 yılları arasında Akkad krallığının hâkimiyeti altına girmiş, devamında Urfa ve Anadolu bölgesi üzerinde önemli ölçüde kültürel tesirini hissettiren Sümer - Ur Hanedanı'nın yazılarını bile

¹² Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, s. 7.

¹³ Aynur Özfirat, **Eskiçağda Harran**, (Haz. Nezir Başgelen), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994, s. 14; Gündüz **Anadolu'da Paganizm**, s. 30 vd.

¹⁴ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, s. 235.

¹⁵ Gündüz, **a.g.e.**, s. 30-31.

¹⁶ Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 5.

¹⁷ Işıltan, **a.g.e.**, s. 5.

¹⁸ Gündüz, **a.g.e.**, s. 32; Abdullah Ekinci, **Harran Mitolojisi ve Tarihi**, Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s.6.

kullanmışlardır.¹⁹ MÖ 2000 yılında Mittanilerin, MÖ 857’li yıllarda Hititlerin, MÖ 550 yıllarında Perslerin ve MÖ 334’lü yıllarda Makedonların tesiri görülmektedir. MÖ 64 yılında Romanın kesin üstünlük kurmaya çalıştığı Urfa’da dâhil olmak üzere Fırat’ın doğusunda ki topraklarda Orshone Krallığı yer almaktaydı. Roma Pers mücadelelerine sahne olan bu krallık M. 117 yılında Romalılar tarafından yıkıldı ve bölge Roma eyaleti durumuna geldi.²⁰ Ancak bu durum Harran’ın dini yapısında herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.

İslamiyet öncesi dönemde Harran Bizans ile Sasanilerin aslında çekişme bölgelerinden biriydi. Son büyük Sasani hükümdarı olan Hüsrev Perviz zamanında (591-628) el-Cezire, Şam (Suriye), Mısır ve Anadolu, İran orduları tarafından işgal edilmiştir. Devam eden İran istilası, Kur’an-ı Kerim’de²¹ müjdelendiği gibi Bizans devletinin kurucusu sayılan Heraklios tarafından durdurulmuştur. 622 yılında İranlılara karşı harekete geçen Heraklios işgal edilen yerleri kurtardıktan sonra 627 yılında Sasanileri Ninova yakınında yenmiştir.²²

H. Ömer döneminde h. 17 yılında Cezirenin fethiyle beraber Harran’ın fethi de gerçekleştirildi. Sırasıyla Hims, Kufe, Rakka, Nasîbin ele geçirildikten sonra İyâd b. Ganem, beraberinde Süheyl ve Abdullah ve ordusunu Harran üzerine yönlendirdi. Harran’a geldiklerinde yöre halkı cizye talebinde bulundu ve İyad bu teklifi kabul etti. Devamında Süheyl ve Abdullah’ı Ruha üzerine göndermiş, Ruha halkı da Cizye teklifinde bulunmuşlardır.²³ Ancak Belazûrî’de geçen rivayetlerde Harran’a gelen İyaz b. Ganem, Harranlılara teslim olmalarını ve sulh etmelerini teklif etmiştir. Kapılarını kapatan Harran halkı elçi göndererek, önce Urfa’ya gitmelerini ve onlarla anlaşma yapmalarını talep etmiş, Urfa ile anlaşma yaptıkları takdirde Urfa’nın sulh şartlarına

¹⁹ Selahattin Eyyubi Güler, **Urfa Tarihinden Sayfalar**, Ankara: Eyyubiye Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, s. 12.

²⁰ Mehmet Alper, “Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler ‘Kutsal Şehir Urfa’”, **Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu**, İstanbul, 1988

²¹ er-Rum 30/2-6.

²² Şeşen, **Harran Tarihi**, s.7-8; Ayrıca bkz. Esko Naskali, “İran”, **DİA**, C.XXII, İstanbul, 2000, s. 394-395; Işın Demirkent, “Herakleios”, **DİA**, C. XVII, 1998, s.210-212.

²³ İbnü’l Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim **el-Kâmil fi’t-Târih**, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut: 1997, C.II, s. 355-356; Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit **Târîhu Bağdad**, (thk. Beşşar Avvad Ma’ruf), Beyrut: Dâru Garbi'l-İslam, 2002, C.I, s. 538.

razı olacaklarını bildirmişlerdir.²⁴ Taberî’de geçen rivayette ise İyaz, önce ordusuyla Urfa’ya giderek cizye şartıyla sulh ettiler. Akabinde Urfa sulh ettikten sonra Harran halkı da cizye şartıyla sulh etmişlerdir.²⁵ Emeviler döneminde Mervan b. Muhammed el-Cezire ve Harran’a özel önem vermiş, zirai ve ticari açıdan geliştirmiş, halifelik döneminde başşehir yapmıştır.²⁶ Abbâsîler döneminde de bölgeye fazla önem verilmemiş daha çok ticari önem atfedilmiş, İslam ruhuna aykırı olarak İslam’ın yayılması için gereken çaba sarf edilmemiştir. Bu sebepten ötürü Urfa tekrar Bizans sınırlarına dâhil edilmiş, Selçuklular ve devamında Zengiler döneminde İslamlaşabilmiştir.²⁷

el-Cezire ve beraberinde Urfa ve Harran’ın fethini kolaylaştıran etkenler arasında; asıl Ârâmî unsuruna karşın Grek, Ermeni ve kısmen de Yahudi unsurların bölgede bulunması sebebiyle birleştirici etnik ve kültürel unsurun bulunmaması, resmi devlet dinlerinin özelde Harran halkı üzerindeki baskısı ve hudut şehri olması sebebiyle İran, Bizans vb. devletlerin savaşları ve saldırılarından kaynaklı yıpranmışlık sayılabilir.²⁸

1.1.2. Sâbî Asıllı Harranlıların Kökeni

MÖ 2000’li yılların sonunda Batı Sâmi kökenli göçebe Âramîler Harran bölgesine göç etmiş, zamanla Samî - Âramî kültürü Sümer kültüründen sonra baskın kültür haline gelmiştir. Her ne kadar bölge Hitit-Âsur çekişmesine sahne olmuş olsa da Âramî - Sâmi ırkının kültürü baskın çıkabilmiştir.²⁹ Şehrin sakinleri köklü bir etnik ve kültürel yapıyı haiz olan Aramî ve Süryanilerden oluşmaktadır. Yerleşik hayata geçtikleri için ticaret, çiftçilik ve sanatla uğraşmışlardır.³⁰

²⁴ Belazürî, **Fütuhu'l-Büldan**, Beyrut: Darü Mektebeti'l-Hilal, 1988, s. 174.

²⁵ Taberî, **Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk**, Darü't-Tülas, Beyrut: 1387/1967, C. VI, s. 53-54. Rivayetlerin kritiği için ayrıca bkz. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, s. 32-89.

²⁶ Şeşen, “Harran”, **DİA**, C. XVI, s.238.

²⁷ Fikret Işıltan, “Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış”, **Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu**, İstanbul, 1988, s.64.

²⁸ Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, s.63.

²⁹ Ali Bakkal, **Harran Okulu**, İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 9.

³⁰ Ahmet Aslan, **Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi (Hz. İbrahim’den Büyük Selçuklu Devletinin Sonuna Kadar)**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s. 74; Judah Benzion Segal, **Edessa / Urfa: Kutsanmış Şehir**, (çev. Ahmet Arslan), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002 s. 54.

Urfa, Harran ve çevresinin ilk kültürel yapısını ilk zamanlardan beri burada sahne alan Samî kavimler oluşturmaktadır. Diğer tüm milletlerin kültür ve medeniyetleri Samî kültürü içinde asimile olmuşlardır. el-Cezire bölgesinde tarihi kaynaklara kayıtlı ilk Samî kavim Akkadlardır. Akkadlar gittikleri bölgelere Samî - Âramî kültür ve medeniyetlerini de taşımışlardır. Nitekim Akkadça bölgedeki tüm devletlerin resmi dili olmuştur.³¹ MÖ XI. yy'de *el-Cezire* bölgesinde kurulan Aramî emirlikler bölgenin kültürel temelini oluşturmuşlardır.³²

Tarihi seyri içinde Harran Bâbillilerin, Mittanilerin, Hititlerin, Asurluların İkinci Bâbil Devleti ve Perslerin³³, yönetimi altında kalmıştır. Büyük İskender'in çıktığı büyük fetih ve seferler sonucu MÖ IV. yüzyılın sonlarına doğru birçok Makedon ve Yunanlılar bölgeye ayak basmıştır.³⁴ *Diyar-ı Mudar* bölgesi Aramî, Süryani, Keldanî ve Sâbiî gibi Samî kültür ve edebiyatının neşvü nema bulduğu önemli bölgelerden birisi olmuştur.³⁵ Hatta Doğu Hristiyan literatürünün ilk temelleri de burada atılmıştır. M III. yy'de Aramî kilisesinin ortaya çıktığı görülmüştür. Daha sonra Hristiyanlaşan Arâmi halk bu ifadeyi, Aramî ifadesini putperestler için kullanmışlar, kendileri için Süryanî adını tercih etmişlerdir.³⁶

Harran'a nisbetle Harrânîler adını verilen bu topluluk İslâm edebiyatında Harrânîler adıyla, ayrıca Harnânîler ve Harbânîler, Kesdânîler (Kasdeliler), Keldânîler ve Nabatîler olarak zikredilmiştir. Harrânîler ile kastedilen MÖ 3000'li yıllardan M. XIII. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdüren Harranlı putperestlerdir.³⁷ İslâm'ın fethiyle beraber M.IX. yüzyıldan sonra bölge halkının İslamiyet'i kabul etmesi ve İslâm'ın paganizme ödün vermeyişi nedeniyle Harran'ın paganist yıldız gezegen kültü hızlı bir düşüş yaşamıştır.³⁸

³¹ Aslan, **Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi**, s. 23-25.

³² Aslan, **a.g.e.**, s. 89.

³³ Bu devletlerin tarihi için Bkz. Fikret Işıltan, s 9-31; Neşet Çağatay, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 1989 s. 1-10.

³⁴ Ramazan Şeşen, "Harran ve Türk-İslam Tarihindeki Yeri", **Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Dogu Anadolu Projesi (Gap) Sempozyumu**, İstanbul, 1988, s.160.

³⁵ Aslan, **a.g.e.**, s. 90.

³⁶ Kadir Albayrak, **Keldaniler ve Nasturiler**, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 67-68.

³⁷ Şinasi Gündüz, "Harrânîler", **DİA**, C.XVI, İstanbul, 1997, s. 240.

³⁸ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s.135.

Bilinen tarihten M.S. XIII. yüzyılda Moğollar tarafından yerle bir edilmesine kadar Harran,³⁹ yıldız ve gezegen kültüne dayalı olan pagan kültürü ile Sâbiî inancının temsil edildiği bir yerleşim merkezi olarak varlığını devam ettirmiştir.⁴⁰ Ancak sonraki dönemlerde Sâbiî ismine adapte etme çalışmaları var olan durumu çetrefil bir hale getirmiştir. Bu bakış açısı Kuranda ifadesini bulan gerçek Sâbiîler yerine yıldız gezegen panteonunun temsilcisi konumundaki Harrânîler Sâbiî ismiyle meşhur olmuştur. Bu durum kaynakların Sâbiîlik ile Harrânîliği özdeşleştirmesine sebep olmuştur.⁴¹

Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi olan, Abbâsîler döneminde yaşamış olan Ebû Yûsuf *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde, İslam'ın fethinden bahsederken Harran halkının büyük çoğunluğunun Nabatîler, azınlık kısmının ise Rumlardan oluştuğunu söylemiştir.⁴² Edessa Krallarının Man'u, 'Abdu, Bakru vb. sonu 'u' ekiyle biten isimleri Nabatîcedir. Nitekim Nabatîler'in etnik kökenleri Araplara dayanmaktadır. Ancak kralların Nabatî olmalarına karşın yerel halk köken bakımından karışıktır. Makedonya'dan, Anadolu'dan ve Suriye'de gelip yerleşenlerle yöre halkı karışmıştır.⁴³ Halk Roma'nın etkisinde Latince isimleri kullanmışlardır. Şehirde bazı Yahudiler İbrani isimler de kullanmıştır. Ancak tarihi kayıtlar Ârâmîce diller grubunun önemli bir kolu olan Süryanice adlara büyük çoğunlukla tanıklık etmektedir.⁴⁴

Harran Hz İbrahim ve Laban'ın şehri olmakla beraber, asıl hüviyetini ve şöhretini Sâbiîliğin başşehri olmak ve ay tanrısı sin mabedine ev sahipliği yapmakla kazanmıştır. Üstelik bu mabet Asur kralları tarafından korunmuş ve tezyin edilmiştir. Keldaniler'den sonra İran hâkimiyetinde olan Harran eski kültürel yapısını korumuş, ancak Büyük İskender'in seferinden sonra birçok Yunanlı ve Makedonyalı göçmen Harrânîler'in dini-kültürel kodlarına etki etmiştir. Ancak din Harran'ın tüm sosyal

³⁹ Abdullah Ekinci - Kazım Paydaş, "Tarihte Urfa", **Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat**, (ed: Yusuf Ziya Keskin), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Şubat 2011, s. 37

⁴⁰ Abdullah Ekinci, **Edessa Ve Harran'da Tanrı ve Tanrıçalar**, Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat, (ed: Yusuf Ziya Keskin), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 44; Şinasi Gündüz, "Harrânîler", **DİA**, C.XVI, s.241.

⁴¹ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s. 131.

⁴² Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, (thk. Taha Abdurrauf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed), Kahire: el-Mektebetü'l- Ezheriyetü li't-Türâs, 1976, s. 51.

⁴³ Judah Benzion Segal, **Edessa / Urfa: Kutsanmış Şehir**, s. 47-48.

⁴⁴ Segal, **a.g.e.**, s. 48.

kültürel alanına nüfuz etmiş, ekonominin temel taşı haline gelmişti. Nitekim bu durum Harran'lıların eski geleneklerini devam ettirmelerine esas teşkil etmiştir.⁴⁵ Harran Hristiyan inancı ile temas etmiş olsa da putperestlikten vazgeçmemiş ve putperestliği bu dünyayı yaşanır kılan bir akide olarak benimsemişlerdir.⁴⁶ Hatta Medler ve hemen akabinde Perslerin hâkimiyeti altına giren Harran kendi dili olan Ârâmîce'yi Perslilerin resmi dili haline getirmiş ve Persliler bölgenin asli unsuru Ârâmîler üzerinde etnik ya da kültürel bir tesiri olmamıştır.⁴⁷ Bu Samî gelenek İslamiyet gelinceye değin varlığını sürdürmüştür.⁴⁸ Ancak bu temas ve diyalogun kaçınılmaz sonucu olarak Harranlı Sâbîiler kendi pagan inançlarını farkında ve zorunlu olarak ya da farkında olmadan yeniden yorumlamışlar, eski Yunan kültür ve medeniyetine ait Solon, Eflatun, Pisagor vb. kişileri kendi dinlerince kutsamışlardır.⁴⁹ Hatta Abdülkahir el-Bağdadî onların “heyulâ” görüşleri ile felsefecilerin “heyula” görüşü arasında benzerlik kurmuştur.⁵⁰ Bu bilgiler nazarı itibara alındığında Harran şehrinin felsefi kültür ile putperestliğin mezcedildiği bir yapı görünümünde olduğu söylenebilir.⁵¹ Böylelikle harran okulu özellikle Yeni Eflatunculuk ve Pisagorculuğun İslam düşüncesine geçişinde önemli rol oynamıştır.⁵²

M. II. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın Edessa ve civarına hâkim olmasıyla Sin kültü etkisini kaybetmiş, buna paralel olarak Harran'ın parlayan yıldızı sönmüş, sahip olduğu imtiyaz ve konumu başta Urfa olmak üzere çevresine kaptırmıştır.⁵³ Ancak buna rağmen Harran'da Hristiyan topluluğu pek önem arz etmemiş, M. S. 361 yılından önce herhangi bir Harran piskoposu adına rastlanmamıştır.⁵⁴ Hristiyanlık bu

⁴⁵ T.H.Weir, “Harrân”, **İslam Ansiklopedisi**, C. V/1, İstanbul: MEB Yayınları, 1987, s.299-300.

⁴⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Süryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge; Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 2c., Ankara TTK Yayınları, 1945-1950.C.I, s. 245.

⁴⁷ Şeşen, **Harran Tarihi**, , s. 5; Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi** s. 11.

⁴⁸ Aslan, **Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) bölgesinin tarihi**, s. 73

⁴⁹ Gündüz, **Anadoluda Paganizm**, s. 33

⁵⁰ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, **el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye**, Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1977, s. 348.

⁵¹ Çağfer Karadaş, “Me'mun ve Harranlılar”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, 28-30 Nisan 2006, C. I, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), Şanlıurfa 2006, C.II, s. 384-385.

⁵² Mehmet Bayrakdar, **İslam Felsefesine Giriş**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 40.

⁵³ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s.135.

⁵⁴ Segal, **Edessa / Urfa: Kutsanmış Şehir**, s. 151.

dönemde yalnızca Urfa ile sınırlı kalmamış, kısa süre içerisinde Suruç ve Sümeysat gibi civardaki yerleşim bölgelerine yayılmıştır.⁵⁵

1.1.3. Sâbîlikte İnanç, İbadet ve Kültür

Jeopolitik konumunun yanında Harran'ı önemli kılan en önemli husus ise Politeist ve Pagan kültür ve geleneğe ev sahipliği yapmış olmasıdır. Yıldız gezegen kültü merkezi olan Harran ve beraberinde *el-Cezire*, “E-hul-hu”l, “U-zu-mu”, “Deyr Kadi” vb tapınaklarla ön plana çıkmış, ancak Harran’da mevcut olan ay Tanrısı Sin ve Sin tapınağına özel önem atfedilmiş, büyük imparatorluklar ve devletler anlaşmalarını bu tapınakta yapmışlar ve aralarındaki anlaşmaya Tanrı Sin’i şahit göstermişlerdir.⁵⁶

Hiz. İbrahim Allah’ın emriyle bir yerden bir yere göç etmiştir: “*İbrahim, "Ben Rabbime gidiyorum" dedi, "O bana yol gösterecektir."*”⁵⁷ Kuvvetle muhtemel Allah’ın emriyle Harran’a göç ediyordu. Tevrat’a göre Ur şehrinden göç ettikten sonra uzun yıllar Harran da yaşamıştır.⁵⁸ Müfessirler “*Artık ben rabbime göç edeceğim*”⁵⁹ ve “*Onu da Lût’u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık*”⁶⁰ ayetlerinde ifade edilen ve hicret edilen yeri Harran olarak yorumlamışlardır.⁶¹

Bereketli ve kıymetli Anadolu’nun her karış toprağı yüzyıllar boyunca çeşitli din, kültür ve medeniyetin taşıyıcısı olmuştur. Anadolu toprakları içinde kalan Urfa ve Harran bu mirastan nasibini almış şehirlerden birkaçıdır. Tarihi ve mimarisiyle üç büyük dinin geleneklerinin taşıyıcısı konumundadır.

Bugün tarihi günümüzden yaklaşık 12 bin yıl geriye uzanan bir kült merkezi Göbeklitepe; surları, kalesi, kümbet evleri, Şeyh Hayati el-Harrânî türbesi ve Hiz. Yakup Kuyusu (Bir-i Yakup) olarak bilinen yakınındaki tarihi kuyu, Soğmatar Antik Şehri ile Harran, Deyr Yakup (Yakup Manastırı), Balıklı Göl, Urfa Kalesi ve Reji

⁵⁵ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s. 152.

⁵⁶ Şinasi Gündüz, “Manden/Sabiî Geleneğinde Harran” **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, 28-30 Nisan 2006, C.I, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), Şanlıurfa 2006, C.I, s.54.

⁵⁷ es-Saffat,37/99.

⁵⁸ Güler, **Hiz İbrahim, Hayatı, Urfa Ve Harran’la İlişkileri**, s. 63; Tevrat, Tekvin, bab XI, s. 31.

⁵⁹ el-Ankebut, 29/26.

⁶⁰ el-Enbiya, 21/71.

⁶¹ Yâkût, **Mu‘cemü’l-Büldân**, s. 235.

Kilisesi ile Urfa günümüzde araştırmacıların ve turistlerin yoğun ilgisini üzerine çekmiştir.⁶²

Urfa ve tezimizin ana temasını oluşturan Harran, tarih boyunca semavi dinlerle beraber diğer dinler içinde önemli bir inanç merkezi olmuştur. Gerek en eski pagan kültü ve politeist Sâbiilik, gerek Yahudilik ve Hristiyanlık gerekse de İslamiyet bu şehre özel bir önem atfetmiştir.⁶³ Ancak Harran'ın tarihi seyri içinde en dikkate değer özelliği antik dönem ve devamında Helenizm'le yoğrulmuş Pagan Kültürün en önemli temsilcisi ve devam ettiricisi olmasıdır.

Şanlıurfa'nın 45 km kadar güneydoğusunda, Resülayn'ın yaklaşık 97 km batısında, Nusaybin'in 97 km ilerisinde bulunan Harran Suriyeli Hristiyanlar tarafından "kutsal şehir" olarak isimlendirilmiştir. Önce Helen ardından Hristiyan ve nihayetinde İslam kültüründen nasibini alan tüm bu şehrin vatandaşları, bin yılda Suriye'nin entelektüel ve dini yaşamında önemli roller oynamışlardır. Harran MÖ I. yüzyılın başlarında Akad'ca Ay tanrısı denilen Sin ve Ehulhul'a ithaf edilen bir şehir olmuştur. Nitekim gezegenlere dualar ve tanrıların temsilcileri olan yıldızlara tapınma şeklindeki yıldız gezegen kültü Mezopotamya'nın önemli bir din anlayışının temsilcisi konumundadır. Misal gezegeni Jüpiter olan Marduk Babil'in, Merkür/Nabu Borsippa'nın, Venüs/İştar Uruk'un ve Sin'de Harran'ın yanı sıra aynı zamanda Ur'un tapındığı tanrılardır.⁶⁴ Ancak Harran'da ibadet edilen çok sayıda tanrı gezegenlerle ilişkilendirilmiş olsa da bazıları Mezopotamya'nın dinsel tarihinde görülmemiş ve gezegenlerle tanınması sürekli olmamıştır. Örneğin Mezopotamya'nın en büyük Tanrılarından birisi Enlil hiçbir gezegenle ilişkilendirilmemiştir.⁶⁵

Sümerlerden itibaren önemli bir konumda olan ve farklı dönemlerde farklı isimler alan Ay tanrısı Sin, Mezopotamya tanrı kültü ve özellikle Babil ve Asur dininde önemli bir rol oynamakla birlikte, ilk olarak Ur kentinin baş tanrısı iken sonraki

⁶² (Çevrimiçi) <https://www.sanliurfa.bel.tr/kategori/624/0/gezilecek-yerler>.

⁶³ Şinasi Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül Mersin)**, Ankara: TÜKSEV Yayınları, 2004, s.609.

⁶⁴ David Pingree, "The Sabians of Harran and the Classical Tradition", **International Journal of the Classical Tradition**, volume: 9, no.1, 2002, s.8-9.

⁶⁵ Abdullah Ekinci, **Harran Mitolojisi ve Tarihi**, Şanlıurfa, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 53.

dönemlerde Harran'ın en önemli tanrı Kültü haline gelmiştir.⁶⁶ Harran'ın önemli bir cazibe merkezi olmasının altında yatan temel nitelik politik ve dini yapısıdır. Bu cazibeyi büyük çoğunlukla dini yapısına, meşhur Ay Tanrı'sı Sin'e borçludur. Çünkü Ay Tanrısı gerek hürmet olarak anlaşmalara şahit tutulmuş, gerekse de ilham verici koruyucu, her şeyi bilen gören ve gözetken olarak kabul edilmiştir. MÖ I. yüzyılda çeşitli zamanlarda restore edilen Ay Tanrısı mabedi Ehulhul; Sümerlerin sevinç mabedi olarak isimlendirdikleri tapınağa bağlıydı.⁶⁷ Sin, Nakkal ve Nuskul'u temsil eden Ehulhul mabedinin kuruluşu MÖ 1000'li yıllara götürülmektedir.⁶⁸

Yapılan araştırmalar sonucu Harran kitabelerinde Kuzey Mezopotamya Krallarının göreve atanma törenleri ünlü Sin mabedinde yapılmış ya da Ay Tanrısı Sin adına yapılan törenlerde bu atamaların gerçekleştirildiği bilgisi elde edilmiştir. Buna mukabil Güney Mezopotamyalılar ise Ur'da ikamet ettiğine inandıkları Ay tanrısı Nannan'a kutsiyet atfetmişler, krallar bu ilahi varlık sayesinde kutsanmıştır.⁶⁹

Tanrıların tanrısı, Tanrıların kralı ve tanrıların efendisi olarak anılan, Tanrılar panteonunun başında yer alan, tanrıça Ningal'in eşi olarak kabul edilen Ay tanrısı Sin'dir.⁷⁰ Antik Mezopotamya'da hem Güneş hem de Ay tanrıları erkektir. Sümer'de Ay tanrısı Suen ya da Nanna olarak isimlendirilmiş, daha sonra Sîn olarak telaffuz edilmiştir. Enlil ve Ninlil'in oğlu olan Nanna/Sin'in çocukları Güneş tanrısı Utu ile tanrıça İnana'dır.⁷¹ Ancak daha sonra bu isimler Sümer mitolojisinden Akad mitolojisine geçiş sürecinde⁷² isimler değişikliğe uğramış, Akad mitolojisi Sami adlar altında temellenmiştir. Mesela İnanna'nın adı İştar, Güneş tanrısı Utu Şamaş, Ay

⁶⁶ Süheyla İrem Mutlu - Yusuf Albayrak, "Harran Ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, sayı: 37, 2018, s. 133.

⁶⁷ Ekinci, **Harran Mitolojisi**, s. 9.

⁶⁸ Cengiz Batuk, "Ortaçağ Harrânîlerinin Gelecek Dönem (Eskatoloji) Mitleri", **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, 28-30 Nisan 2006, C.I, s.93.

⁶⁹ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s.139-140.

⁷⁰ Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s.342.

⁷¹ Jeremy Black - Anthony Green, **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritle Semboller**, (Haz. Necdet Hasgöl), İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003, s. 153.

⁷² Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Günaltay, **Yakın Şark Elam ve Mezopotamya**, s. 293.

tanrısı Nanna Sin olarak isimlendirilmiş; ancak, tapınak adlarının ve ayin terimlerinin birçoğu Sümerce biçimleriyle kullanılmaya devam etmiştir.⁷³

Mezopotamya’da, şehrin koruyucusu kabul edilen tanrıların kendilerine ait kült merkezleri olduğudur. Bu tapınak o tanrının en büyük tapınağıdır. Geç bir dönem olmasına rağmen Sümerler dönemine kadar totemlerin zamanla şehri koruyucu tanrılar şekline büründüğü görülür. Tanrı Enlil Nippur şehrinde, Nanna Ur ve Harran’da Utu Larsa’da o şehrin panteonu durumdadır. Zira bir şehir diğer bir şehri ele geçirdiğinde o tanrı en üst ve önemli tanrı haline geliyordu.⁷⁴

Harran'daki mabet özellikle Babil kralı Nabonidus döneminde rağbet görmüş, bu tapınakta rahibe olan Nabonidus’un annesi kızını da Ur şehrinde Sin’in yüksek rahibesi yapmıştır.⁷⁵ Nabonidus Marduk ve Sin tanrılarından aldığı emirle eHulhul tapınağını yeniden inşa etmiştir.⁷⁶ Nitekim Sin Mabedi MÖ 610 yılında Medler tarafından tahrip edilmiştir.⁷⁷

Harrânîler, tanrılar panteonunun başında yer alan tanrı Sin ile beraber diğer tanrı ve tanrıçalara da inanç sistemlerinde yer vermişlerdir. İkinci derece öneme sahip bu tanrılar civar toplumlar tarafından benimsenmiştir. Göçebe Arap kabileleri Allat ve Uzza’ya tapmışlardır. Mezopotamya tanrıları arasında bitki tanrısı Tammuz, cin ve şeytanlar tanrısı Şamal, şans tanrısı Gad, yağmur tanrısı Adadi ve yazı, hikmet ve kader tanrısı Nabu, Güneş tanrısı Şamaş gibi mitolojik tanrılar var olagelmıştır.⁷⁸ Ancak herhangi bir görüngü ile ilişkilendirilen tanrı ilişkilendirildiği nesne karşısında tecelli bağlamında ele alınmalıdır. Nesneler bizzat tanrının kendisi olarak ele alınmamalıdır. Misal Sin bizzat ayın tanrısı ya da ayda oturan tanrı addedilmemelidir. Ay, tanrı Sin’in

⁷³ Samuel Henry Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları**, (çev. Alaeddin Şenel), Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 39.

⁷⁴ Kürşat Demirci, **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak**, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013, s. 19.

⁷⁵ Jeremy Black - Anthony Green, **Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü**, s. 153- 154.

⁷⁶ Kürşat Demirci, **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş**, s. 87.

⁷⁷ Aslan, **Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi**, s. 100.

⁷⁸ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s. 168.

tecillilerinden biri kabul edilmelidir. Sin, Ay ya da başka bir görüngü de de tecelli ederek vazifesini gerçekleştirebilir.⁷⁹

Bizans İmparatorluğu ile de iyi ilişkileri olan Harran'ın durumu İulianus'un ölümüyle kötüye gitmiştir. Çünkü putperest kültür Roma ve Atina'da ciddi bir taraftar bulmuş ve varlığını sürdürmüştü. M. 363 yılında İulianus Harran'a gelerek tapınaklarında tanrılarına karşı saygı gösterisinde bulunmuştur. İslamiyetin gelişiyle birlikte parlak bir dönem geçiren Harrânîler'e Müslüman yöneticiler inanç ve ibadet serbestisi tanımıştır. Bu sayede Harranlı birçok bilim adamı pek çok sahada hatırı sayılır başarılar sergilemiştir. Öyle ki meşhur bilgin Sâbit. Kurre pagan inancını hararetle savunabilecek özgürlük ve cesareti kendinde bulabilmiştir.⁸⁰ Çok haklı ve yerinde bir tespite göre, Harrânîler'in günümüzde tartışılan ve birçok bilimsel alanda tanınmalarına katkı sağlayan etken nitekim o dönemin İslam dünyasının onlara olan ilgisi ve tanıdığı serbestiyet olmuştur. Zira onlardan bahseden ilk kaynaklar da çoğunlukla İslami kaynaklardır.⁸¹

Buraya kadar Harran ve civarını pagan/politeist inançlar temelinde anlattık. Ancak buna mukabil Semavi ve İbrahimî dinler de Urfa, Harran ve civarında doğmuş ve yayılmıştır. Hz İbrahim'in doğduğu yer çağdaş araştırmalar sonucunda ittifakla Ur Şehri olduğu kabul edilmektedir. Ancak Ur şehrinin neresi olduğu ve nereyi kastettiği tartışmalıdır.⁸² Günümüze kadar yapılan çalışmalar, Hz İbrahim'in doğduğu şehrin Tevrat'ta geçen Kaldelilerin güney Mezopotamya'daki Ur şehri olmadığını, Harran civarında bir şehir olduğunu göstermiştir. Ancak yeri henüz tespit edilememiştir. Çünkü eldeki tarihi veriler bu dönemi aydınlayabilecek kadar zengin değildir.⁸³ Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-İşraf adlı eserinde Irak ve Şam sınırında bulunan ve Keldânilerin ülkesi olan Arap Yarımadası'nda Âdem, Nuh, İbrahim ve diğer peygamberlerin dili, İbraniceyle çok yakın ilk dil Süryanice⁸⁴ konuşulduğunu, aslında Hz İbrahim memleketi Ur şehrinden çıktıktan sonra İbraniceyi ilk konuşan kişi olduğu,

⁷⁹ Kürşat Demirci, **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş**, s.22.

⁸⁰ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s.157- 158.

⁸¹ Batuk, "Ortaçağ Harrânîlerinin Gelecek Dönem (Eskatoloji) Mitleri", s. 95.

⁸² Selahaddin E. Güler, **Hız İbrahim, Hayatı, Urfa ve Harranla İlişkisi**, Şanlıurfa: Özbek Yayınları, 2007, s.38.

⁸³ Güler, **Hız İbrahim, Hayatı, Urfa Ve Harranla İlişkileri**, s. 128

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978/1398, s. 18.

Urdan çıktıktan sonra bir müddet Harran'da kaldığı sonrasında Fırat'ın ilerisinde bulunan Şam'a geçtiğini söylemektedir.⁸⁵

İbnü'n-Nedîm Fihrist'inde Ebû Yûsuf İşe' el-Katî'î en-Nasrânî'den naklen şu olaydan bahsetmiştir: “Me'mûn ömrünün sonlarında Bizans ülkesine sefere giderken Diyâr-ı Mudâr'dan geçti. Onu insanlar karşıladı. Aralarında Harranlılar da vardı. Üzerlerinde abâ denen kıyafetler vardı. Sinân b. Sâbit gibi saçları uzun, kulakları üzerine sarkıyordu. Me'mûn onların kıyafetlerini yadırgadı. Onlara “Siz zimmîlerden kimlersiniz?” dedi. Onlar “Biz Harranlılarız” dediler. Me'mûn “Siz Hıristiyan mısınız?” dedi. Onlar “Hayır” dediler. Bunun üzerine “Yahudi misiniz?” dedi. Onlar “Hayır” dediler. “Mecûsî misiniz?” dedi. Yine “Hayır” dediler. Me'mûn onlara “Kitabınız, peygamberiniz var mı?” dedi. Hık mık ettiler. Me'mûn onlara “Öyleyse, babam Reşîd devrindeki zındıklardan, putperestlerden, baş sahiplerindensiniz. Kanlarınız helâl. Size zimmet (himâye) yok” dedi. Onlar “Biz cizye ödüyoruz” dediler. Me'mûn “Cizye Allah'ın kitabında zikredilen İslâm dışındaki din sahiplerinden alınır. Onların kitapları vardır, bu konuda Müslümanlarla anlaşmışlardır. Siz ne onlardan ne bunlardansınız. Şimdi ikisinden birini seçin. Ya Müslüman olursunuz (veya Allah'ın kitabında zikredilen dinlerden birine girersiniz) yoksa sizin hepinizi öldürürüm. Bu seferden dönünceye kadar size mühlet veriyorum. Ya Müslüman olursunuz ya Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği dinlerden birine girersiniz. Yoksa sizin öldürülmenizi, kökünüzün kazanmasını emrederim” dedi. Me'mûn Bizans'a (Rum ülkesine) yoluna devam etti. Onlar da kıyafetlerini değiştirdiler, saçlarını kestiler, abâ giymeyi bıraktılar. Çoğu Hıristiyan olup zünnar taktı. Bir kısmı ise Müslüman oldu. Bir kısmı eski hâllerinde kaldılar. Endişeleniyorlar, çare arıyorlardı. Sonunda Harranlı ihtiyar bir fakih “Sizin kurtuluşunuz, selâmetiniz için bir çare buldum. Böylece öldürülmekten kurtulacaksınız” dedi. Harranlılar ona Hârûn Reşîd devrinde tesis ettikleri, felaketler için hazırladıkları bir hazineden bol mal götürdüler, baş sahiplerindensiniz.⁸⁶ Bunun sebebini inşallah açıklayacağım. İhtiyar fakih onlara “Me'mûn seferden dönünce, ‘Biz Sâbiîyiz’ deyin. Bu, Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği bir dindir. Onu kabul ederseniz

⁸⁵ Mes'udî, **el-Tenbih ve'l-İsrâf**, (thk. Abdullah İsmail es-Sâvî), Kahire: Daru's-Sâvî, 1983, s.69.

⁸⁶ Harranlılar, Utarid yıldızını temsil ettiğine, benzediğine inandıkları insan kafasına tapmaları ve çeşitli ritüeller yapmaları nedeniyle Müslümanlar tarafından kelleye tapanlar anlamındaki bu niteleme yapılmıştır. Bkz. İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s. 446-447.

kurtulursunuz.” dedi. Me‘mûn bu seferi sırasında Bedendun’da öldü. Onlar bu vakitten sonra bu Sâbiî adını aldılar. Aslında Harran ve civarında Sâbiî denen bir topluluk yoktu. Me‘mûn’un ölümünü öğrenince Hristiyan olanların çoğu eski dinlerine döndü. Saçlarını daha önceki gibi Sâbiî olarak uzattılar. Müslümanlar sultanın adamlarının kıyafeti olduğu için onları abâ giymekten men ettiler. Aralarında Müslüman olanlar öldürülmekten korktukları için eski dinlerine dönmediler.⁸⁷

Ancak verilen bu bilgiler tek bir kaynakta yer almakta ve başka bir kaynakla desteklenmemektedir. Birbiriyle yer yer çatışma halinde olan bir Hristiyan’dan bu hadisenin nakledilmesi olayı daha da müphem bir hale getiriyor. Ancak Harranlıların Sâbiî ismini almaları da bu olayla bağdaştırılmaktadır. Mes‘udî ve Makdisî ile birlikte Abdulkahir el-Bağdâdî gibi yazarlar Harrânîleri Sâbiî kabul etmezken İbnü’n-Nedîm bunları Sâbiî kabul etmektedir ve bahsi geçen bu hikâyeye eserinde yer vermiştir. Ancak belli bir tarihten sonra da bazı İslam müellifleri kaynaklarında Harranlıları Sâbiî olarak kabul etmiştir. Sonuç olarak Harranlıların Sâbiî ismini almaları sonraki bir dönemde almaları makul ve anlamlı gözükse de Memun’un hikâyede anlatıldığı gibi birtakım yönlendirmeler sonucu baskı uygulaması gerçekçi ve makul gözükmemekle beraber tarih kaynakları da bu durumu desteklememektedir.⁸⁸ Hikâyede anlatıldığı gibi Harran, Memun’un yol güzergâhı üzerinde bulunmuyordu. Kaynaklarda sefer esnasında uğradığı yerler arasında Harran zikredilmez. 218 yılında sefer dönüşünde Tarsus ile Lü’lue arasında bulunan Bedendûn denilen yerde öldü ve Tarsus’a defnedildi.⁸⁹

Harran’a İslamiyet geldikten bir müddet sonra Harrânîler arasında âlemin ezeliliği, tanrının nasıl nitelendirileceği ve tanrıya tapınmadaki araçların ne olacağı hususunda bazı fikir ayrılıkları ve mezhepleşmeler ve monoteizme kaymalar olmuştur. Şehristânî; *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde bu mezheplerden, birbirinin zıttı olan Sâbiî ve Hanîfler adlı gruplar arasında saf ruhani olanla beşeri nübüvvetin hangisinin üstün

⁸⁷ İbnü’n-Nedîm, **Fihrist, (Metin-Çeviri)** çev. Ramazan Şeşen, Ed. Abdulkadir Coşkun, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019, s. 1001-1002; Abdülkahir Bağdadi, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 320.

⁸⁸ Çağfer Karadaş, **Me'mun ve Harranlılar**, s. 394.

⁸⁹ Ya'kubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, **Tarihü'l-Yakubi**, Beyrut: Dâru Sadır, 2010, s.-301 302; İbnü'l-Esir, **Kâmil**, C. V, s.564 - 585; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam** C. X. s.265-274, 281; C. XI, s. 3-24.

olduğuyla ilgili tartışmalardan ve gök cisimlerine ve putlara tapan “Ashâbü’l-heyâkil” ve “Ashâbü’l-eşhâs” adlı iki gruptan bahsetmiştir. Ki Hz İbrahim bu iki fırkayla da mücadele etmiştir.⁹⁰ Şehristaniye göre Sâbiîlerin bir kolu Harrânîlere göre ibadet edilmeye layık olan yaratıcı hem tek hem de çoktur. Onun tekliği hem zatta ve evvelde, hem de asıl ve ezeldedir. Çok olması ise gözle görülen varlıklara bölünmesinden kaynaklıdır. Bu varlıklar ise işleri yürüten yedi gezegen; yeryüzündeki hayır, ilim ve fazilet ehli şahıslardır. Allah feleği ve felekte var olan bütün cisim ve gezegenleri yaratmış, onları bu evrenin yürütücüsü kılmıştır. Onlar babalar, unsurlar analar, terkip sonucu ortaya çıkanlar/mürekkebler ise yenilikler mesabesinde. Bu mürekkebler içinden bulanık olmayan saf ve mizac-ı kâmil çıkar ve ilah onun şahsında âlemde görünür. Onlara göre bu dünya dışında başka bir dünya yoktur. Ölülerin diriltilmesi ve diye bir şey yoktur. Tenasüh ve hulul inancına sahiplerdir. Tenasüh devir ve döngünün sonsuza dek devam etmesidir. Her devir bir öncekinin benzerini getirir. Mükâfatta ceza da bu dünyadadır. İçinde bulunduğumuz huzur, sevinç, ferahlık ve iyilik hali daha önceki iyiliklerimizin bedelidir. Gam, hüzn, sıkıntı ve zorluk hali daha önceki kötülüklerimizin bedelidir. Allah her türlü kötülükten münezzehtir. Aksine tüm kötülükler gezegenlerin mutluluk ve talihsizlik, saf ve bulanık unsurların bileşiminde zorunlu olarak çıkmaktadır. Yaratılıştaki temel gaye tüm noksanlıklardan beri olan Allaha nispetle saadet, hayır ve saflıktır. Harrânîler görüşlerini Gademon (Şit), Hermes (İdris), Ayana ve Avâzi peygamberlere dayandırmışlardır. Onlardan bir grup ise kendilerini Eflatun’un anne tarafından dedesi olan Solon’a nispet ederek onun peygamber olduğunu iddia etmişlerdir. Sâbiîler günde üç vakit namaz kılar, cünüp halinde ve ölümlere temas ettiklerinde gusül ederler. Deve, domuz ve köpek eti yemek haramdır. Sarhoş oluncaya kadar içki içmek ve sünnet edilmek yasaklanmıştır. Sâbiîler akli ruhani cevherler ve gök cisimlerine göre heykeller yapmışlardır. Birisi ilk illet mabedi, onun aşağısında akıl, siyaset, suret ve nefis heykelleri vardır. Ve daire şeklindedir. Zuhale heykeli altıgen, müşteri heykeli üçgen, merih heykeli dörtgen,

⁹⁰ Şehristani, **el-Milel ve'n-nihal**, (thk. Abdülazîz Muhammed Vekil), Kahire: Müessesetü'l-Halebi 1968, C.II, s. 67-109.

güneş madebi kare, zühre mabedi kare içinde üçgen, utarid mabedi üçgen içinde dikedörtgen, ay mabedi ise sekizgen şeklindedir.⁹¹

Şehristânî'den aktardığımız bu bilgiler her şeyin üstünde yüce bir varlık olduğunu, diğer unsurların ise ondan zuhur ettiğini göstermektedir. Bu tasavvur ile Yeni Eflâtunculuk arasından sıkı bir bağ vardır. Nitekim Harran ve çevresi MÖ IV. yy'de Büyük İskender'in doğu seferiyle Yunan kolonisi haline gelmiştir. Roma imparatorluğu döneminde de bu hâkimiyet sürmüştür.⁹²

İbnü'n-Nedîm, Fihrist'inde Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî'den naklen Harrânîlerle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Harranlıların âlemin ebedi, bir, çoğalmayan, illetlilere ait sıfatların kendisine ilişmediği bir illeti olduğu hususunda ittifak ederler. O, yarattıklarında akıl sahibi kişileri onun rububiyetini ikrar etmekle mükellef kılmıştır. Onlara yol göstermiş ve onlara yol göstermek ve hüccetleri tespit için peygamberler göndermiştir. Bu peygamberlere insanları Allah'ın rızasına çağırma, gazabından korkutma, kendisine ibadet edenlere ebedi nimetler vadetmelerini, karşı gelenlere Allah'ın gazap edeceğini ve hak ettikleri kadar cezalandırılacağını bildirmelerini emretmiştir. Sonra bu (azap) sona erer.”⁹³ es-Serahsî Harrânîlerden bahsederken Sâbiîlerden bahsetmemiş, Harrânîleri “Sâbiîler olarak bilinen Keldani Harrânîler” başlığı altında zikretmiştir.⁹⁴

Aslında aktardığımız bu rivayetler Harrânîlerin Harran'da tarih boyunca bilinen politeist inanç yapılarını monoteizme yaklaştırdığını göstermektedir. Kısaca şu sonuca varılabilir ki Harran'ın dini kimliğini ise putperest Sâbiîler ve Hristiyanlar oluşturmaktadır.⁹⁵

Harrânîlerin inanç yapısıyla ilgili İbnü'n-Nedîm Fihrist'inde zikrettiği Beş Sır Kitabı,⁹⁶ Felahatü'n-Nıbtıyye ve Bâbâ'nın kitabı temel kaynaklarıdır. Bu temel kaynaklarda inanç, tapınma ritüelleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır.⁹⁷ Harrânîler'de

⁹¹ Şehristani, **a.g.e.**, C. II. s. 112- 115; ayrıca bkz. Mes'udi, **Mürûcû'z-zeheb**, s. 96.

⁹² Gündüz, **Anadolu'da Paganizm**, s. 51- 52.

⁹³ İbnü'n-Nedim, **Fihrist, (Metin-Çeviri)**, s. 994.

⁹⁴ Gündüz, “Kur'andaki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme”, s. 62.

⁹⁵ Aynur Özfirat, **Eskiçağda Harran**, s. 14.

⁹⁶ İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s. 445-446.

⁹⁷ Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında**, s. 167.

peygamberlik fikri daha çok Grek etkisi ile şekillenmiştir. Peygamberlik anlayışına daha önceki dönemlerde rastlanmamaktadır. Peygamber olarak kabul etikleri kişiler ise Eski Yunan filozofları veya Eski Yunan Mitolojisinde yer alan imgeleri sembolize etmektedir.⁹⁸ Hermes, Agathodaimon, Askanyus (Asclepius), Solon, Pisagor ve Eflâton gibi Yunan kültüründe önemli şahsiyetleri peygamberleri olarak kabul etmişlerdir.⁹⁹

Harran bilinen tarihinden bu yana dini, siyasi ve kültürel üstünlüğü her zaman elinde tutabilmiştir. Ancak Urfa'da Hristiyanlık egemen din ve kültür haline geldikten sonra dengeler değişmiş, bu üstünlük Urfa'ya geçmiştir. Aslında birçok eskatolojik mit'in çıkış sebebi olarak Harrânîler de siyasi ve dini açıdan üstünlüklerini yitirdiği, bu dönemde yeniden yükseliş umuduyla eskatolojik mitlere sığındığı görülmektedir. Kötü şehir olarak Urfa gösterilmiş, şehrin yerle bir edilmesiyle yıkıntılarında elde dilen taşlarla Harran'ı yeniden inşa etmek istemişlerdir.¹⁰⁰ Ancak Pagan kült ve ayinleriyle Urfa ve civar kültürler üzerinde etkili oldukları yadsınamaz bir gerçektir.¹⁰¹ Sonuç olarak Harrânîler, İslamiyet öncesi ve İslamiyet'i kabulleninceye kadarki süre zarfında, yakın doğu yani Mezopotamya, Hindistan, İran, Musevilik ve Mısır vb. mevcut din ve kültürlerin kendi kültürüyle bir sentezini yaparken kendi kült ve inançlarındaki tutuculuklarından taviz vermemişlerdir.¹⁰²

Sayılan tüm bu özellikler her ne kadar temel teşkil etse de Harran'ı bizim için önemli kılan Harranlı bilginlerin yürütmüş oldukları felsefi ve bilimsel faaliyetlerdir. Zira onlar Grek felsefesi ve Süryani kültürünün hamiliğini yaparak İslam düşüncesinin teşekkülüne ve inkişafına büyük katkı sağlamışlardır.

Bilâd-ı Mudar olarak bilinen, iki nehir arasında kurulmuş tarihi şehir Harran, başta Sâbit. Kurre ve torunları ile Bettânî gibi başı çeken birçok âlim ve felsefecilere beşiklik etmiştir.¹⁰³

⁹⁸ Gündüz, **a.g.e.**, s.170.

⁹⁹ Gündüz, "Harrânîler", **DİA**, C. XVI, s.242.

¹⁰⁰ Batuk, "Ortaçağ Harrânîlerinin Gelecek Dönem (Eskatoloji) Mitleri", s.105.

¹⁰¹ Gündüz, **Anadolu'da Paganizm**, s. 86.

¹⁰² Ekinci, **Harran Mitolojisi**, s. 50.

¹⁰³ İbn Ebû Usaybia Ebû'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, **Uyunü'l-enba' fî tabakati'l-etibba**, (thk. Nizar Rıza), Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y., s. 295.

Sâbit b. Kurre'nin oğlu Sinân ve torunları Sâbit ve İbrâhim, dedelerinden tercüme ve bilimsel faaliyet türündeki çalışmaları devralarak bu mirası devam ettirmiş, Sâbit'ten sonra Sâbiî aile içerisinde bu mirası el-Bettânî devralmış ve tercüme faaliyetleri yanında astronomi sahasında yaptığı çalışmalarla ön plana çıkmıştır.¹⁰⁴

Usturlabı düz haliyle yapan ilk yapan kişi Apiyon el-Patriktir. Bu aletler Harranda yapılmış, dağılmış ve çoğalmıştır. Abbâsîler dönemi Memun'un hilafet zamanından günümüze kadar usturlab imali çok genişledi.¹⁰⁵

Bizans kaynaklarında Edessa, Arap kaynaklarında Ruha olarak ifadesini bulan Urfa ve Harran, Bağdat'ın kuruluşuna kadar Orta Çağ'da yakın şarkın en büyük ilim merkezi olma şöhretini elde etmiştir. Hatta kilise nüfuzu altındaki Bizans imparatorlarından kaçan Nasturiler, İran sınır boylarına kadar kaçmış, çekilmiş, Urfa ve Harran'da ilmi müesseseler kurmuşlardır. Nasturilerin bir kısmı Anuşirvena sığınarak meşhur Cündişâpûr okulunu kurmuşlardır.¹⁰⁶ Nasturilik Cündişâpûr'dan Bağdat'a intikal etmiş, Yakubilik ise Re'sül'ayn, Kınnsesrin, Harran okulu üzerinden önce Tikret'e orada Bağdat'a ulaşmıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 428-429.

¹⁰⁵ İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s.396.

¹⁰⁶ M. Şemsettin Günaltay, **Yakın Şark: Anadolu: En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar**, Ankara: TTK Yayınları, 1987, 32-33; Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, Goldziher, (çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er), İstanbul: Vadi Yayınları, 2019. s. 149.

¹⁰⁷ Nesim Doru, **Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, C. I, s. 837.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'TA SÂBÎLER

2.1. Sâbîlerin Harran'dan Bağdat'a Göçü

Bir yerden bir yere göçün en temel sebebi daha iyi hayat standartlarıdır. Her şeyin bir hareketliliğin ve değişimin bir sebebi olduğu gibi bu yer değiştirme hareketinin de bir sebebi hatta birden çok sebebi olduğu kesindir.

Halife Mansur Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan, civarında Babil, Selüsi, Ktesiphon şehirlerine ev sahipliği yapan Bağdat şehrini kurmuştur. Mansur'un tek amacı iktidarını kuvvetlendirecek bir kale şehri kurmaktır. Ancak kavşak noktasında bulunan bu verimli ada giderek güzelleşip zenginleşerek 12 yıl gibi kısa süre içerisinde bir şehir kimliğine kavuştu. Adını dünyanın ücra köşelerine bile taşıdı. 50 yıl bile geçmeden şehrin nüfusu bir milyona yaklaşmış ve döneminde dünyanın en büyük şehri konumuna yükselmiştir. Şehrin ve yönetimin sağladığı barış ortamı, siyasi istikrar, etkin yönetim, halkın ekonomik kaynaklarına ulaşım kolaylığı VIII. ve IX. yüzyıl Ortadoğu'sunda şehrin bu denli görkemli hale gelmesine temel teşkil etmektedir.¹ M. IX. ve X. yüzyıllarda en önemli ilim ve medeniyet merkezleri Basra, Harran ve Bağdat'tı.² Bazı şehirler vardır ki İslamiyet öncesinde var olan önemini ve şöhretini İslam'ın esneklik ve aydınlığıyla değerine değer katmış, paha biçilemez bir şekle bürünmüştür. Ebu Bişr b. Mettâ b. Yunus'un müderrislik yaptığı Aristocu Deyr Kunna okulunun bulunduğu şehir Bağdat, aynı şekilde meşhur mütercim Ebu İshak'ı yetiştiren Lahmiler'in başkenti Hire bu gibi şehirlere emsal teşkil eder. Bunlara ilave olarak Helenistik kültürü kendi kültüründe özümleyen, Yunanca Arapça çeviri hareketinin neşvü nema bulduğu Harran ve Merv şehri gelir.³

İslam düşünce yapısının şekillenmesinde önemli katkısı olan Bağdat'ın düşünce yapısını etkileyen birçok tarihi unsur vardır. Bağdat, Atina okulunun

¹ Andre Clot, **Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi**, (çev. Nedim Demirtaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007 s. 166-167.

² Wilhelm Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (Haz. Mehmed Fuad Köprülü), Ankara: DİB Yayınları, 1984, s. 32

³ Dimitri Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, (çev. Lütfü Şimşek), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020, s. 26.

kapatılmasından sonra İskenderiye'ye sığınan ve Meşşai geleneğinin devam ettiricisi konumundaki İskenderiye okulundan bu okulun devamı niteliğinde olan Antakya okuluna, akabinde iki öğrencinin Antakya'dan Harran'a taşınarak faaliyetlerini Harran'da devam ettirdiği ve daha öncesinde kurulan tıp okulunun devamı niteliğinde olan Harran okuluna dayanmaktadır.⁴ Daha sonra Harran Okulu öğrencilerinin neredeyse hepsi Bağdat'a göç etmiştir. Yaklaşık 40 yıldan fazla faaliyetini sürdüren Harran okulunun Halife Mutazıd döneminde nakli gerçekleşmiştir.⁵

Ticarette olduğu gibi Uzak Doğu'dan Uzak Batı'ya medeniyet ve kültürü taşıyan Süryanilerdi. Uzak Doğu'yu Batı'ya taşıdığı gibi İskenderiye ve Antakya'dan ithal ettikleri Yunan kültür ve medeniyetini de doğuya, bilhassa Urfa, Nusaybin, Harran ve Cündişâpûr medresesine getiren yine Süryanilerdi.⁶ Süryani kaynaklarda bu bilgi olmasa da Arap kaynaklarının büyük bir çoğunluğuna göre Süryanice tercümelerin büyük bir kısmı yeni medrese Antakya'da yapılmıştır.⁷

Emeviler döneminde Kûfe ve Basra'da temeli atılan Arap gramer ve filolojisi ve İslam ilahiyatının temeli atıldı. Bu ilimlerin devam ettiricisi ise Halife Mansur döneminde kurulan Bağdat şehri oldu. Bağdat evvelinde Nasturi manastırı bulunan bir köydü.⁸ M. 762 yılında Halife Mansur döneminde kurulan Bağdat şehri daha önce Antakya ve Harran'da yetişen Helenistik kültürle yetişmiş çeşitli mezheplere mensup Hristiyanların ve Sâbiîlerin göç ettiği bir merkez haline gelmiş, başlangıçta belli bir okullaşma olmamış olsa bile bu durum için temel olacak ilim halkaları ve sohbet meclisleri oluşturmuşlardır. Zamanla önemli mütercimler Bağdat'ta yetişmeye başlamış, bilhassa Mansur dönemine Arapça bu yabancıların bilim dili haline

⁴ Mes'udî, **el-Tenbih ve'l-İşrâf**, s. 105.

⁵ Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (çev. Neşet Çağatay), Ankara: TTK Yayınları, 2018, s. 102; Kayacık, "Bağdad Okulu", C. V, s. 267-268; Bakkal, **Harran Okulu**, s. 58-59.

⁶ Tjitze Jacobs De Boer, **İslamda Felsefe Tarihi**, (çev. Yaşar Kutluay), Ankara: Birlik Yayınları, 1960, s. 31-32.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 59.

⁸ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 29.

gelmiştir. Farabi de zamanla meclislerin zamanla medreseleştiği Bağdat okulunda yetişmiştir.⁹

Abbâsîler tarafından kurulan Bağdat, kısa zaman içerisinde birçok dini ve etnik unsuru, her din ve her felsefenin temsilcilerinin içinde barındığı, her türlü bilgi ve geleneğin içinde harmanlandığı, unutulmaya yüz tutmuş bilgi ve geleneklere yeniden hayatıyet verildiği pek nadir şehirlerdendir.¹⁰

Müslümanların yeni fethettikleri bölgede yaşayan gayrimüslim ve gayriarap unsurlar Araplara ve Müslümanlara nazaran daha medeni, daha birikimli idiler. Nitekim bu gruplar Şuubi hareketlerin başını çekmişler.¹¹

Fetihlerin akabinde orta Asya'dan İspanya ve Hindistan'a kadar genişleyen İslam medeniyeti antik kültür medeniyetlerden edindiği birikim, tevhit ve hikmet geleneğinin vermiş olduğu heyecan ve Arapçanın etkisiyle diğer kültür ve medeniyetlerin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Avrupa, İslam medeniyeti yanında Avrasya'nın bir uzantısı ve bir yarımada mesabesindedir. Yaklaşık XV. yüzyıl'a kadar İslam dünyası bilim ve teknoloji alanında Batı'da üstünlük sağlamıştır.¹²

Kadılık mesleğini bırakarak felsefe ilmine ilgi duyan Fârâbî memleketinden uzaklaşarak Bağdat'a gelmiş, mütercim ve şarih Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus, mantık ve felsefe alanından üstat bildiği Yuhanna b. Haylan gibi isimlerden istifade etmiştir.¹³ Diğer taraftan Farabi ünlü dil bilgini Serrac'dan Arapça gramer dersleri almıştır. Onun yaşadığı dönemde ilim ve kültür merkezi olan Bağdat, onun eski bilgi ve birikimin yeniden inceleyerek süzgeçten geçirmesine ve her alanda meşhur isimlerle görüşmesine olanak sağlamış ve nihayetinde kendi orijinal eserlerini oluşturmuştur.¹⁴

⁹ Bayrakdar, **İslam Felsefesine Giriş**, s. 41.

¹⁰ Mustafa Demirci, “Antik Bilim ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbâsîlerin Kurduğu Beytül-Hikme'nin Rolü”, **Muhafazakâr Düşünce**, C. XI, sayı: 44, 2015, s. 103.

¹¹ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 15

¹² İlhan Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlanığında**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001, s. 104.

¹³ Mahmut Kaya, “Farabi”, **DİA**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 146.

¹⁴ Fahrettin Olguner, **Farabi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999 s. 16-17.

Tercüme faaliyetlerinin başladığı dönemde büyük rol oynayan Sâbit. Kurre putperest Sâbiîlerdendir. Bilim ve sanat dünyasının en büyük şahsiyetlerinden biri olan Sâbit. Kurre 'yi fark eden ise Muhammed b. Musa idi. Tüm Yunanistan ve Anadolu'yu yazma eserleri incelemek ve araştırmak için gezen Muhammed b. Musa Harran'da sarraflık yapan, farklı dillere hâkim, matematik alanında yetenekli ve zeki olan Sâbit ile karşılaşmıştır. Kendisinde var olan cevheri fark eden Muhammed, Sâbit. Kurre 'yi beraberinde Bağdat'a götürdü ve Abbâsî halifelerinden Mutazîd'a takdim etmiştir. Sâbit halifenin nezdinde önemli mevkii işgal etmiş; Hipokrat, Galen, Eflatun, Aristo, Theodosius, Öklid, Arşimed ve Appolonius'un astronomi, matematik ve tıp eserlerini ve Batlamyus'un coğrafyasını tercüme etmiştir.¹⁵

Bizans gezisi dönüşü Muhammed b. Musa b. Şakir'e doğduğu şehir Kefertûsâ'da tesadüf ettiği rivayet edilir. Sâbit'in matematik ve belagate olan mahareti ve ilgisini, Arapçayı ve Süryaniceyi çok iyi bildiğini Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ b. Şâkir'in fark etmesi Bağdat yolculuğuna vesile olmuştur. Riyâzi ilimlerle ilgili tercüme ve telifleri, yine aynı şekilde heyet ilmi ve felsefe ile ilgili yaptığı çalışmalar, icatlar, tercüme ve şerh faaliyetleri ile halifenin takdir ve beğenisini kazanan Sâbit, Harranlı Sâbiîler ve diğer yerlerdeki Sâbiîler için en büyük mevki ve müsamahayı elde etmiş ve Sâbiî inancı ile ilgili eserler telif etmiştir.¹⁶ Sâbiîlik mezhebi ile sahip olduğu farklı düşünceler ve karşı çıktığı bazı kaideler sebebiyle zıt düşmüş, mezhep ileri gelenleri tarafından yargılanarak Sâbiîlik dışı kabul edilmiş, ancak bir müddet sonra düşüncelerinden vazgeçmesine rağmen toplum tarafından pek kabul görmemiştir.¹⁷ Doğup büyüdüğü şehri terk edip daha sonra Bağdat'ta yaşamaya başlayan Sâbit. Kurre Sâbiîlikle ilgili yeni açılımlar yapmış, Bağdat Sâbiîliğinin bayraktarlığını yapmıştır. Yüz elliden fazla eseri olan Sâbit, felsefe ve astronomide gösterdiği başarıyı tıp alanında da göstermiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında en önemlisi oğlu Sinân b. Sâbit ve İsa b. Esyed en-Nasranîdir.¹⁸ Hem Bağdat Sâbiîliğinin lideri konumunda olması, hem özgür düşünce ortamı hem de Halife nezdindeki yüksek sayılabilecek itibarı,

¹⁵ Sigrid Hunke, **Avrupanın Üzerinde Doğan İslam Güneşi**, (çev. Servet Sezgin), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972, s. 101-102.

¹⁶ Janis Ruska, "Sâbit b. Kurre", **İslam Ansiklopedisi**, C. X, İstanbul 1966, s. 14.

¹⁷ İbn Hallikan, **Vefeyat**, C I, s. 313.

¹⁸ İsmet Parmaksızoğlu, "Sâbit b. Kurre", **Türk Ansiklopedisi**, C.XXVII, Ankara: MEB Yay., s.84.

ilerleyen zamanlarda Sâbit'in emsalsiz çalışmalar ve başarılar elde etmesini sağlayan etkenlerden en önemlileridir.

Sâbiîlerin göçü Sâbit b. Kurre ile başlamıştır. Sonrasında tıp ve tarih alanlarında ün kazanan Sâbit b. Sinân, edebiyatçı Ebû İshak es-Sâbî İbrâhim b. Hilâl halifelerin saraylarına kabul edilmiş olan, Bağdatta tanınan çok sayıdaki ünlü Harrânî'den birkaçıdır. Bunlardan birçoğu zamanla kendi geleneksel dinlerini bırakarak müslüman olmuş; Sâbit b. Kurre gibi bazıları ise bütün telkinlere rağmen paganist din üzere hayatlarını sürdürmüşlerdir¹⁹.

Bağdat, Abbâsîler Döneminde İslam düşüncesinin merkezi olmasıyla yeni ve renkli bu devletin yapısına uygun olarak Grek, Helenizm, Süryani, Sâbiî ve Zerdüşti vb. unsurları benimsediği özgür düşünce anlayışıyla kendi bünyesinde yeniden yoğurmuş, senkretik ve orijinal bir şehir olma vasfını elde etmiştir.²⁰

2.2. Beytü'l-Hikme ve Sâbiîler

Hem dini hem de felsefî anlamlar içeren hikmet kelimesi Kur'an'da çokça zikredilmekte, evvel emirde Allah'ın isimleri arasında sayılmaktadır. Kur'an'da bizzat Kur'an-ı Kerim'in Hakîm bir kitap olduğu vahyedilmiştir.²¹

*“O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar.”*²²

Lügat âlimi Cevherî'ye göre hikmet kelimesi mastarı hüküm anlamına gelen, karar vermek, hüküm vermek gibi genel kullanımı dışında hikmetin kaynağının ilim olduğunu, ancak ilim sıfatına haiz ve işinde usta ve sanatkâr olanların hakîm olarak nitelenebileceğini bildirmiştir.²³ Eflatun'a göre filozof hikmeti seven kimse, felsefe ise ölümü düşündüren, şehvetleri öldüren anlamına gelmektedir.²⁴ Yine Eflatun'a göre ilahi olan ancak hâkimdir, hem ilahi hem de insani durumları bilen hikmet sahibi

¹⁹ Gündüz, “Harrânîler”, **DİA**, C.XVI, s.242.

²⁰ Doru, “Süryânîler ve Felsefe”, C. I, s. 837.

²¹ Yasin 36/2.

²² el-Bakara 2/269.

²³ Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad Farabi, **Müntehab Min Sihahi'l-Cevheri**, Elektronik Nüshadır, matbu nüshası yoktur. C.I. s. 1082.

²⁴ Abdurrahman Bedevi, **Eflatun fi'l-İslâm**, Beyrut: Dârü'l-Endelüs,1982, s. 169.

olabilir. Ve ancak hikmette derinleşen âlim olabilir.²⁵ Örneklerini verdiğimiz ayet ve diğer ayet ve hadislerde hikmet, peygamberlere ve bazı seçkin kullara verilmiş yüksek bir meziyet ve derin bir kavrayış olarak buyrulmuştur. Hikmeti “*müminin yitiği*” olarak addeden dini anlayış gereği bilgelik ve hikmet eseri olan her şey Müslümanların sahiplenmesi gerek evrensel bir değerdir. Evrensel hikmet gereği dili, dini, ırkı, rengi ne olursa olsun, aidiyetine bakılmaksızın hikmet ve bilgelik sahiplenilmesi gereken üst bir değerdir. Bu anlayışı hareket ve referans noktası kabul eden Müslüman bu hikemiyata yönelir, kendi iç sistem ve mekanizmasında üretir.²⁶

Hız Peygamber döneminde din her şeyi ile tamamlanmıştı.²⁷ Hız Peygamber Allah’tan vahiy alıyor ve insanlara tebliğ ediyordu. Ancak Hız Peygamber dünyadan irtihal ettikten sonra vahiy sona erdi, ancak tebliğ devam etti. Öyle ki İslam dini Şark’tan Garb’a Kafkaslardan Hind’e kadar yayılma alanı buldu. Bu dış dünya ile ilişkiler neticesinde türlü sorunlar neşet etti. Böylelikle kendinden emin adımlarla ilerleyen Müslümanlar diğer kültür ve medeniyetlerden istifade etmeye, bu kültürlerin kaynaklarından tercümelere başladılar. H. 1. yüzyılda başlayan tercüme faaliyetleri Abbâsîler döneminde halifelerin özel önem ve ihtimamları neticesinde teşekkül eden, önceki dönemlerde daha özel mekânlarda, özel çabalarla ve geliş güzel yapılırken Beytü’l-Hikme müessesesinin kuruluşundan itibaren resmîyet kazanmış ve kurumsallaşma yoluna gidilmiştir.²⁸ Aslında Beytü’l-Hikme’in net bir kurulma tarihi ve özel bir amacı yoktur. İlk olarak Sasani tesirinde erken dönem Abbâsî yöneticileri tarafından Sasani modeli temel alınarak eski eserleri saklamak amacıyla kurulan bir kütüphane idi.²⁹

İşte bu nokta-i nazariyeden hareketle İslam devletleri İslam’ın doğuşuyla bilgi temeli oluşan, Emevîler döneminde teşekkül etmeye başlayan özellikle Abbâsîler döneminde neşv-ü nema bulan bilim ve felsefe için Abbâsîler döneminde şahsi ve milli büyük çaba sarf etmişlerdir. Henüz kurumsallaşmanın olmadığı Hız. Peygamber (s.a.s.)

²⁵ Bedevi, **a.g.e.**, s. 164.

²⁶ İlhan Kutluer, “el-Ulûmu’l-Felsefiyye: İslam Entelektüel Geleneğinde Felsefenin Bilim Olarak Kavranışı Üzerine”, **Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni**, ed. (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, C. I s. 310.

²⁷ Maide 5/3.

²⁸ Olguner, **Farabi**, s. 38-39.

²⁹ Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, s. 62.

döneminde sahabelerin mescitlerde oluşturdıkları ders halkaları, camilerde yapılan ilmi tartışmalar, kitap dükkânlarında ve âlimlerin kendi evlerinde başlayan ve gelişen ilmi faaliyetler İslam medeniyet tarihinde “Altın Çağ” olarak isimlendirilen dönemin temelini oluşturmaktadır. Nitekim bu birikim üzerine dini düşünce sistemleşmiş, usul ve kaideler bu temel üzerine inşa edilmiştir. Doğal seyrinde devam eden bu faaliyetler, Abbâsîler ile beraber sistemleşmiştir.³⁰

IV./X. yüzyıl kadar erken bir dönemde, eski kaynaklardan yapılan bu derlemeler, o zamana kadarki araştırmaların sonuçlarını da kapsayan muhteşem ansiklopedik eserlerin ortaya konmasına yol açmıştır.³¹

Tarih boyunca önemli kültür ve medeniyete beşiklik etmiş olan Doğu havzası, daha köklü bir devlet yönetim tecrübesi ve kültür medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerle karşılaşan, evrenselliğin ve evrensel hikmetin farkında olan İslam toplumu, kendinden önceki bilgi ve kültür birikiminin hepsini tanıma ve elde etme gayesi içerisindeydi.³² Vârislik geleneği gelişmiş ve gelişmekte olan her medeniyet için vazgeçilmez bir olgudur ve medeniyetlerin birikimsel temellerini oluşturur.³³ Diğer devlet ve milletlerin birikiminden faydalanmamak bir nevi tamamlanan yarışa tekrar tekrar başa sarmak gibidir.

Halife Mansur döneminde Cündişâpûr Okulu ile ilk temas kurulmuş, bu temas sonraki halifeler döneminde artarak devam etmiştir. Cündişâpûr okulunda yetişen âlimler ve tabipler, Bağdat’a gelerek gerek teorik tıp sahasında gerekse de saray tabipliği görevlerinde bulunmuşlardır.³⁴ İlâveten Cündişâpûr bilginlerine Yunan eserlerini Arapça’ya çevirme görevini vermiştir.³⁵

Beytü’l-Hikme kurulmadan önce İslam kültür ve medeniyeti, kendi iç dinamiklerini oluşturabilmiş, karşılaşılan problemlere mukabele edebilecek kıvama

³⁰ Mustafa Demirci, **Beytü'l-Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019, s.32-33.

³¹ Golziher, **Klasik Arap Literatürü**, s. 170.

³² Yüksel Kanar, **Abbasi Devrimi, Bağdat ve Beytü'l-Hikme**, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017, s.20.

³³ Kanar, **a.e.**, s. 66.

³⁴ Mustafa Demirci, **Beytü'l-hikme**, s. 46.

³⁵ Goldziher, **a.g.e.**, s. 149.

gelmişti. Sahabe-i kiram, Emevîler ve devam eden süreçte büyük fakihler, hadis âlimleri, lügat âlimleri ve tarihçiler yetişmiş, eserler vermeye başlamışlardır. Kendine güvenen İslam toplumları, yabancı kültürlerden istifadeye hazır durumdaydı. Bu sebepten ötürü sahip olduğu güven duygusu, sağladığı düşünce ve ifade özgürlüğü, diğer kültürlerle kültürel, ilmi ve felsefi alanda olumlu temaslar ile İslam kültür ve medeniyeti daha da özgün ve orijinal bir hale takaddüm etmiştir.³⁶

Halife Harun Reşid döneminde yabancı kültürün hazineleri İslam kültürüne taşınmış, bu görev için memurlar tayin edilmiş, ücretleri karşılanmış ve memurlara da yüksek ilgi ve ihtimam gösterilmiş ve cömert davranılmıştır. Şüphesiz Beytü'l-Hikme ilim ve marifet ehli için büyük bir akademi olmuş, binlerce araştırmacı buradaki kaynaklardan yararlanmış. İlme ve ilim ehline gösterilen ihtimam Harun Reşid döneminde doruk noktasına ulaşmış, Halife, kitapları cizye olarak kabul etmiştir. Halife'de bir tutku haline gelen ilim ve hikmet sevgi sonucu edindiği kitaplar İslam dünyasında ilk kapsamlı kütüphane olan Beytü'l-Hikme'nin oluşumuna zemin hazırlamıştır.³⁷ İslam'ın doğuşu ve onun etrafında şekillenen felsefi ve bilimsel düşüncesiyle İslam medeniyeti, Abbâsî halifesi Me'mûn'un 829 yılında Bağdat'ta açtığı ilim merkezi Beytü'l-Hikme ile evrenselleşti.³⁸ Felsefe ile akli ilimlerin İslam dünyasına intikaline, Hint kültürü ve Grek felsefesinin Arapçaya aktarılmasına aracılık eden Cündişâpûrlu âlimler tarafından Bağdat Bimaristanı'nın yanına Cündişâpûrdaki mevcut Darü'l-İlme benzeyen ve Beytü'l-Hikme olarak şöhret kazanan bir ilim merkezi kurulmuştur.³⁹ Helen ve diğer yakın ve uzak doğu kültürüyle hemhal olan ilk Abbâsî halifeleri mütercimleri teşvik etmişler, bilhassa Me'mûn Yunan ilim ve felsefesinin önemini kavramış ve aynı zamanda bir kütüphane olan Beytü'l-Hikme'de bir mütercimler kadrosu teşkil etmiştir.⁴⁰ Beytü'l-Hikme; kurumun son aldığı

³⁶ Demirci, **Beytü'l-hikme**, s. 40.

³⁷ Hıdır Ahmed Attallah, **Beytü'l-hikme fî asri'l-Abbasiyyin**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, t.y., s.30,151; Mehmet Bayrakdar, "İslâm Felsefesi ve Batı", **Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, C. I, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, s. 354.

³⁸ Bayrakdar, "İslâm Felsefesi ve Batı", C. I, s. 354.

³⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 111.

⁴⁰ William Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (çev. Osman Demir), İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021, s. 282.

mahiyete nispeten verilen bir tesmiyedir.⁴¹ Yapılan araştırmalar sonucu Beytü'l-Hikme saray müştemilatı içinde kitapların muhafaza edildiği, müellif, mütercim, kâtip, müstensih ve mücellitler için ayrı odaların bulunduğu çeşitli bölümlerden oluşan bir yapı olduğu tespit edilmiştir.⁴²

Süryaniler dışında Beytü'l-Hikme'de Harranlı Sâbiîler faaliyet göstermiştir. Sâbiîler inançları gereği astronomi, matematik ve astroloji alanında meşhur idiler. Sâbit b. Kurre, Sinân b. Sâbit, torunu İbrâhim, Halil b. İbrâhim, İbrâhim b. Ebu İshak ve Ebu'l Vefa Büzcani önemli Sâbiîlerdendir. İçlerinde en meşhuru ise el-Bettânî dir.⁴³

Beytü'l-Hikme tercüme faaliyetlerinin merkezi konumundadır. Faaliyetleri genel anlamda malzemelerin toplanması şeklindedir.⁴⁴ Kadim kaynaklara ulaşmak amacıyla Me'mun Bizans imparatorluğuyla anlaşarak heyetler göndermiş, Haccâc b. Matar, İbnü'l-Bitrîk, Beytü'l-Hikme başkanı Selâm'ın de bulunduğu bu heyetlerden birisi seçtikleri kadim kitapları Bağdat'a getirmişlerdir. Yuhanna b. Mâseveyh'in de bu heyetle Rum diyarına gittiği söylenir.⁴⁵

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşuna etki eden fikri alt yapı Mu'tezile'ye dayanmaktadır. Mu'tezile mezhebinin temel amacı yabancı kültürlerle karşı meydan okumaktır. Hatta bu amaca uygun olarak yeni metotlar geliştirmişlerdir. Mu'tezili âlimlerin etkisinde kalarak devletin resmi mezhebi olarak benimseyen ve devlet politikası haline getiren Halife Memun, bu sebeplerden ötürü Beytü'l-Hikme'ye özel bir önem atfetmiştir. Nitekim tarihsel ve kültürel mirasın aktarım sürecinde Beytü'l-Hikme, Mu'tezilî anlayışın kurumsal yönünü temsil etmekten, Mu'tezile'nin bir merkez üssü olmaktan kendini alamamıştır.⁴⁶ Nitekim Mu'tezile İslam düşmanlarının hücum ve saldırılarına yalnızca akli kullanarak karşı koymaya çalışmıştır. Sümeniyye, Mesihilik, Yahudilik, Senevilik ve filozof gibi sayılan bu fırkalarla mücadele

⁴¹ Mustafa Demirci, "Antik Bilim ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbâsîlerin Kurduğu Beytü'l-Hikme'nin Rolü", s. 110.

⁴² Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s.89.

⁴³ Demirci, **Beytü'l-Hikme**, s. 107.

⁴⁴ Ahmet Kayacık, "Bağdad Okulu", **Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, C.V, s. 269.

⁴⁵ İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 339.

⁴⁶ Demirci, **Beytü'l-hikme**, s. 36-37.

etmiştir.⁴⁷ Fukaha metodunu benimseyen büyük gürüha karşı mutezili akıl yürütme yöntemini benimseyen ve güçlendirmeye çalışan Memun Yunan bilimlerini, felsefe ve mantık eserlerini tercüme ve nakle başlamış; bu çalışmalar Aristo felsefesi ile ilgili eserlerde bu tercüme faaliyetleri içerisine dâhil edilmiştir. Böylelikle Hristiyanların felsefe ile iştiğal etmeleri ile yeni platonculuk akımı doğmuş, müslümanların felsefe ile tanışıp iştiğal etmeleri ile kelam bilimi doğmuştur.⁴⁸

Me'mun döneminde bir kurum haline gelen Beytü'l-Hikme yalnızca tercüme merkezi değildir. Aynı zamanda bir akademi ve kütüphanedir. Tercüme faaliyetleri yanında bilimsel çalışmalar da yürütülmüştür.⁴⁹ Me'mun'un tercüme ve bilimsel faaliyetlere olan iştiyakını gördüğü rüyaya bağlayanlar olmuştur. Rüyasında Aristo'yu görmesi Rum ülkesinden getirtilen kitaplar dışında tercüme, felsefe ve diğer antik bilimlerin ilerlemesine sebep olarak gösterilmiştir.⁵⁰ Nassın ana cevheri bozulmadan ve deforme edilmeden alınarak yeni bilgi ve birikimin inşa edildiği hikmet geleneğinin yeni temsilcileri Müslümanlar, bu külliyyatla birlikte Tanrı ve varlık düşüncesi geliştirdiler. Ortaya çıkan ürünler, sadece İslâm dünyasını değil, hâlihazırda tüm kültür ve medeniyetleri etkilemiş, doyurmuş ve ıslah etmiştir. Tabii ki, her kültür ve medeniyet, kendi ruhuna ve tabiatına uygun nispette bu paydan istifade etmiştir.⁵¹

Şeref ve övgüye layık olan, büyük İslâm dünyasının farklı bölgelerinden âlimleri ve öğrencileri kendine çeken Beytü'l-Hikme; zamanında ilim yurdu haline gelmiştir. Nitekim İbnü'n-Nedim elimizde mevcut olan Fihrist isimli eserini h. IV. asrın ortalarında telif etmiş, Beytü'l-hikme'de mevcut olan materyallerden ve kaynaklardan istifade ederek eserini oluşturmuştur.⁵²

⁴⁷ Ali Sâmî Neşşâr, **İslamda Felsefi Düşüncenin Doğuşu**, (çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, C.II, s. 60.

⁴⁸ Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, (trc. Nejdî Gök), 2c., İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.C. II, s. 77.

⁴⁹ Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlanışında** s. 237.

⁵⁰ İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 339.

⁵¹ Bayram Ali Çetinkaya, "İslâm Feslefesinin İlk İnşâcıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler", **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)**, C. II, s. 107-108.

⁵² Hıdır Ahmed Attallah, **Beytü'l-hikme fî asri'l-Abbasiyyin**, s. 40-41.

2.3. Tercüme Faaliyetleri ve Sâbîler

Tüm canlılar ve bilhassa insan topluluklarında her değişim ve hareketlilik bir zorlama ve değişim ihtiyacının neticesidir. Bu değişim ve tekâmül ancak karşılıklı tesirler sonucu meydana gelir. Cismani manadaki değişim ve tekâmül için gerekli bu etkileşim ve tesir medeniyetlerin tekâmülü için de olmazsa olmazlardandır. Medeni tekâmül için dönüm noktası olan uyanış ve kabuğundan sıyrılma; yeni fikir ve sanat akımlarının büyüklüğüne, dış tesirlere olan açıklığı ile doğru orantılıdır. Nitekim bu tesirlerin başını tercüme faaliyetleri çeker. Eski Yunanlılar, Romalılar, İslam devletleri, Rönesans milletleri, Alman romantizminin yeni bir yaratış ve uyanışla bir medeniyet inkişafına vesile olmaları ancak buna zemin hazırlayan tercüme faaliyetleri ve yeni tesirlerle kendi kültürü arasında yaşanan derin çatışma ve aksülameller sayesinde olmuştur.⁵³

İran tarihinde MÖ 2000’li yıllara dayanan Sümer dilinden Akadca’ya tercüme faaliyeti olarak başlayan ve Abbâsîler dönemine kadar devam eden tercüme geleneğinden yararlanan halifeler bu geleneğin bir devam ettiricisi olarak M. VIII. yüzyıl’da tercüme faaliyetlerine hız kazandırmışlardır. Farklı etnik kültürlerin bir arada yaşadığı şehirde en başta bu kültüre aşina olan kadim kültür insanları ile Müslümanlar bu durumdan memnundu. Müslümanlar artık insanlık kültürünün taşıyıcısı olduklarını kabul etmiş, bu mirası kendi zamanlarına taşımak için diğer inanç gruplarının da katkılarıyla tercüme faaliyetlerinde güçlerini birleştirmişlerdir.⁵⁴ Tercüme faaliyeti kendiliğinden ve birkaç halifenin arzu halinden kaynaklı bir durum değildir. Döneme adını altın harflerle yazdırmış tercüme faaliyetleri gibi büyük bir tarihi olgunun yalnızca tek bir sebebi olamaz. Her tarihi olgunun birden fazla saiki olacaktır. Şimdiye değin tercüme faaliyetleri ve Beytü’l-Hikme’nin doğru anlaşılmasının sebebi tek bir nokta-i nazariyeden olguya bakılmasıdır. Bu bakış açısı maalesef bizleri Beytü’l-Hikme’nin yalnızca bir tercüme evi ya da kütüphane olduğu yargısına götürmüştür. Tercüme faaliyetinin fitilini ateşleyen önemli sebep, karşılaşmış olduğu kadim medeniyetlerden hazır bulmuş olduğu bilgiyi ve kültürü devşirme isteğidir. Bilgi ise bir devlet için en önemli güç kaynağıdır. Nitekim gücünü

⁵³ Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, s. 2-6.

⁵⁴ Kanar, **Abbasi Devrimi**, s. 63.

kaybeden devletler tarihte olduğu gibi yıkılmaya mahkûmdur. Diğer en önemli saik ise elde edilen bilginin ve kültürel mirasın toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve uygulamaya koyarak hayatların kolaylaştırmak amacıyla kullanılmasıdır.⁵⁵

Emeviler döneminde fethedilen Mısır, Suriye, Irak, Mezopotamya'da Bizans ve Sâsânî etkisi görülmektedir. Ancak Abbâsîler döneminde bu iki kültür daha derin tesirler bırakmış, zamanla yerel halk ile kaynaşmış, bu yeni tesirler ile yerli Arap kültürünün bileşiminden yeni bir sentez ortaya çıkmıştır. Bu sentez, benzeri bulunmayan İslam medeniyetidir.⁵⁶ Abbâsîler'in gerçek kurucusu kabul edilen Mansur antik bilimlerin Arapçaya naklini önemseyen ve bu konuda faaliyetlere başlayan ilk halifedir. Ancak ilm-i nücum, hendese ve tıp bilimi ile yetinmiştir. H. 158 yılında hilafet makamını elde eden Mehdî hilafet döneminde vukû bulan bidat hareketleri ve zındıklıkla mücadele etmiş, akli ilimlerin Arapçaya nakli ile ilgilenememiş, gerekli ihtimamı gösterememiştir. Zındıklar grubunun yayılmacı ve artan faaliyetleri karşısında halife, bu olumsuz gidişatı önlemek amacıyla kelam âlimlerini bu grupların bastırılması, çürütülmesi ve sağlam mesnetlere dayanmak amacıyla kitap yazmakla görevlendirmiş ve kelam ilmini oluşturmaya başlamıştır. Halifeliği kısa süren Hâdî'den sonra h. 170-193 yıllarında hilafet makamında kalan Hârûn Reşîd döneminde Süryani, Fars ve Hint asıllı, Bağdat'ta toplanan tabip ve âlimlerin etkisiyle düşünce dünyasında önemli gelişmeler sağlanmış, akli ilimlere eğilim ve yöneliş oluşmuş, Bağdat ilmi tartışmaların cereyan ettiği bir ilim merkezi haline gelmiştir. Felsefe ve mantık türü eserler kendi kişisel çaba ve gayretleriyle ancak halife Me'mûn döneminde tercüme edilmeye başlamıştır.⁵⁷ Süreç incelendiğinde Abbâsîler döneminde halife Memun dönemine kadar tercüme faaliyetlerinin ilk evresi Hristiyan, Yahudi ve diğer yabancı unsurlar tarafından yürütüldüğü, Memun dönemi ve akabinde tercümelere akademi olarak nitelendirilebilecek, Bağdat'ta tesis edilen yeni akademide devam edildiği görülecektir.⁵⁸

⁵⁵ Kanar, **Abbasi Devrimi**, s. 73.

⁵⁶ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 128-129.

⁵⁷ C. Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, C. II, s. 71-73.

⁵⁸ De Lacy O'leary, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, (çev. Yaşar Kutluay - Hüseyin Yurdaydın), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, s. 97.

M. VIII. yüzyıldan başlayarak X. yüzyıla kadar, iki yüzyıldan fazla süren ve devam eden tercüme faaliyetleri; Bizans ve yakın şark'da bulunan bütün bilimsel kitaplar önce divanlar daha sonra Beytü'l-Hikme çerçevesinde olmak üzere devam etmiştir. Nitekim halife Mansur pozitif bilimlere büyük ilgi duyuyordu. Bu meyli sebebiyle Mansur tıp, astronomi, matematik alanında meşhur isimleri Bağdat'a davet etmiş, Yunan, Fars ve Hint dillerinden kaynaklar toplatarak tercümeler yaptırmıştır.⁵⁹ Bu tercümelerin Halife Mansur döneminde sarayda Hizanetü'l Hikme adıyla bir kütüphanede bir arada bulunduğu tespit edilmiştir. Kurulan bu kütüphaneye Me'mun döneminde Beytü'l-Hikme adının verilmesi, Mansur döneminde tercüme edilen eserlerin Harun Reşid ve Me'mun döneminde Beytü'l-Hikme'de tekrardan ele alınmış olması, aynı meşhur isimlerin Beytü'l-Hikme'de görev almaları ve tarih sahnesine çıkmaları Halife Mansur'un kurdurduğu kütüphane ile Beytü'l-Hikme ile yakın bir ilişki olduğunu; aslında bu kütüphanenin Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesi ve başlangıcı olduğunu gösteren önemli bir saiktir.⁶⁰ Asr-ı Saadet'ten bu yana devam eden ilim geleneği ve tercümeler neticesinde teşekkül eden İslam felsefe geleneği de tercümeler aracılığıyla Hristiyan teoloji ve felsefesinin gelişimine katkı sağlamış ve kendi gücünü ve geleneğinin köklülüğünü ispatlamıştır.⁶¹

Tercüme faaliyetleri özelinde bakıldığında İslam düşüncesi, Kur'an ve hadisin yanında biri Batı (Yunan) ikisi Doğu (İran Sasani ve Hint) olmak üzere üç coğrafi kuşaktan gelen bilim ve felsefe külliyatıyla oluşum ve gelişim sürecine girmiştir. Şüphesiz ithal edilen düşünceler içerisinde en dominant olanı, Helenistik Yunan felsefesi olmuştur.⁶² İslam devletinin köklü kültür ve medeniyetlerle karşılaşması sonucu o kültür ve medeniyetin fertleri, düşünce ve bilim sahasında Araplara nazaran daha çok ön plana çıkmıştır. Emeviler döneminde başlayan bu etkileşim, Abbâsîler döneminde hızla devam etmiş, daha da ilerlemiştir. Felsefe, mantık, tıp, nücum ve matematik kitapları Yunanca ve Hintçe 'den Arapçaya tercüme edilmiştir. Arapları bu tercümelere sevk eden saik ise onların bu ilimlere olan meyilliydi. Ancak o

⁵⁹ Kanar, **Abbasi Devrimi**, s. 69.

⁶⁰ Demirci, **Beytü'l-hikme**, s. 48.

⁶¹ Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, s. 98.

⁶² Çetinkaya, "İslâm Felsefesinin İlk İnşâcıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler", s. 108.

dönemde tarih ve edebiyata diğer ilimler kadar meyil göstermemişlerdi.⁶³ Beytü'l-Hikme'de yapılan tercümeler, Mezopotamya, Asur ve Grek kadim kültürleri ile karşılaşmayı ve beraberinde birçok problemi getirmiştir. Aslında fetihlerin yavaşlaması ve doğal seyrinde devam eden bilimsel faaliyetler ve kurumsallaşmalar zorunlu olarak eski kültür ve medeniyetleri araştırmaya Müslümanları meylettirmiştir. Bu kültür ve geleneklerin tarihi ve düşünce yapısını öğrenmenin en iyi yolu tercüme faaliyetlerinden geçmektedir.⁶⁴ Bunun için gerek halifeler gerek Benî Mûsâ veya Yahyâ b. Ebû Mansûr'un oğulları Benü'l-Müneccim gibi ilme ve felsefeye önem veren aileler servetlerinin önemli bir kısmını bu mütercim ve âlimler için harcamıştır.⁶⁵ Nitekim Hârûn Reşîd kitapları cizye karşılığı almış, Halife Mem'un mütercimlere tercümeleri mukabilinde altın ödemiştir.⁶⁶

Yunan ve Arap kültürünün karşılaşmasını ve bu karşılaşmayı mümkün kılan etkenleri eserinde inceleyen Dimitri Gutas, Müslüman araştırmacıların tercüme faaliyetlerine bakış açısına yönelik tespitlerde bulunmuştur. Eserinde Mes'udî'nin görüşünü aktaran Gutas, eski Yunanlılarla Bizans'ı tamamen birbirinden ayırıştırarak Bizanslıları ikinci sınıf ve geri kalmış olarak nitelendirmiş, bunun müsebbibini ise Hristiyanlığın ortaya çıkması olarak ifade etmiştir. Hristiyanlığın gelişyle felsefeye dair ne varsa silinip gitmiştir. Müslüman düşünürlerin buradaki amacı yalnızca Hristiyanlık inancına karşı Pagan kültü övmek veya yüceltmek olarak anlaşılmamalıdır. Bu konumlandırmanın temel sebebi yunan kültür ve medeniyetinin yararının şeksiz şüphesiz kabul ettiğini göstermektir. Nitekim İslamiyet, Hristiyanlığı din olarak kabul etmiş, pagan ve politeist dinleri ise tekfir etmiştir. Müslüman düşünürlerin yaklaşımı aslında sabit tecrübeye istinaden Hristiyanların durumuna düşmemek, İslam'ın Hristiyanlık karşısında üstünlüğünü ve bu üstünlüğün sadece çeviri faaliyetleriyle gerçekleştiğini ispatlamak amacına dayanıyordu.⁶⁷ Müslüman düşünürlerin bu bakış açısına karşın Gutas, bilimin ve felsefenin yükselişini sağlayan temel etkenin yalnızca çeviriler olmadığını iddia etmiştir. Temel etken bu çevirilere

⁶³ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 143.

⁶⁴ Demirci, **Beytü'l-hikme**, s. 34.

⁶⁵ İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 340; aynı şekilde Me'mun da Arapça çeviri yapan mütercimlere çevirileri karşılığında altın ödemiştir. Bkz. İbn Ebû Usaybia, **Uyunü'l-Enba'**, C. I, s. 260.

⁶⁶ Hıdır Ahmed Attallah, **Beytü'l-hikme fî asri'l-Abbasiyyin**, s. 151.

⁶⁷ Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça kültür**, s. 91-92.

bilim insanlarını muhtaç kılan İslam bilim ve düşüncesinin doğuşuydu. İlk çeviri faaliyetleri bu İslam bilim ve düşüncesi için yetersizdi ve nitelikli değildi. Zamanın getirdiği acil ihtiyaçlar sebebiyle Arap filologların ve yazı uzmanlarının bayağı bulmasına rağmen bu tercüme faaliyetlerine göz yumulmuştur. Sonrasında çeviri faaliyetleri üzerinden tecdit ve ıslah hareketleri başlamış; çeviri, üslup ve nitelik olarak gelişme kaydetmiştir. Bu tecdit ve ıslah hareketi, zengin destekçiler yani Abbâsîler için gerekli malzeme olan Yunan dili ve kültürü içinde bir tecdit ve ıslah hareketini de gerekli kılmış, daha nitelikli ve sistemli Yunanca ihtiyacını doğurmuştur. Böylelikle kullanışlı olmayan ve eleştiri süzgecinden geçmeyen Yunanca; artan talep ve göz kamaştıran miktarda ödenen meblağlar nedeniyle büyük bir gelişme kaydetmiştir.⁶⁸

Helenizmin İslam kültür ve düşüncesine en önemli mirası tıptan önce felsefedir. Bu miras ilk olarak tercümeler vasıtasıyla İslam düşüncesine yeni bir istikamet çizmiştir. Helen bilim ve felsefesi ile Müslüman Arapların tanışmalarını halife Mansur ve Memun zamanından başlatmak çok doğru bir tespit değildir. Nitekim tam aydınlatılmamış olmakla beraber geçmişi daha köklü bir münasebetin olduğu kesindir.⁶⁹ Bu büyük tercüme faaliyeti iki safha da gerçekleşmiştir. İlk safha Abbâsîlerin iktidara gelişinden halife Me'mun dönemine kadar devam etmiş, oldukça fazla eser Hristiyan, Yahudi ve diğer muhtelif dinlerdeki müstakil mütercimler tarafından tercüme edilmiştir; ikinci safha ise Me'mun'dan sonraki dönemdir. Bu dönemde Bağdat'ta yeni kurulan akademide devam etmiş; felsefî ve ilmi çalışmalar için devamlı surette tercüme faaliyetini sürdürmüşlerdir⁷⁰. Helenizmin hangi yollarla İslam dünyasına girdiği de tespit edilmiştir. İlk olarak Müslümanların ilk müdderrisleri ve tıbbın en önemli aktarıcıları olan Nesturîler aracılığıyla, sonrasında mistik mahiyetteki Yeni Eflatuncu felsefî spekülasyonun taşıyıcıları olan Yakubî ya da monofizitler, Nesturî öğeleri içinde barındıran İranlı Zerdüşter ve özelde Cündişâpûr okulu, daha sonra Me'mun döneminde yıldızı parlayan Harranlı Sâbiîler ve Beytü'l-Hikme aracılığıyla Helenizm İslam dünyasında etkili olmuştur.⁷¹ Montgomery Watt ise Arapların, h. I. - M. VII. asrın ortasından hemen önce Irak'ı fethettikleri zaman

⁶⁸ Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça kültür**, s. 134-136.

⁶⁹ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 31.

⁷⁰ O'leary, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, s 97.

⁷¹ O'leary, **a.g.e.**, s. 58.

Helenistik ilmin canlı bir geleneği ile temasa geçtiklerini; Irak ve eski Fars İmparatorluğu'nun komşu bölgelerinde birtakım Hristiyan okulu veya üniversitelerin varlığını; bunların en ehemmiyetlisinin Cündişâpûr'da olduğunu, bu okulda tıp ve dînî ilimlerin Nestûrî Hristiyanlarca öğretildiğini ifade etmiştir. Burada okul Yunan tıp ve felsefesini ihtiva ediyordu; fakat eğitim dili Süryânice idi ve gerekli ölçüde Yunan kitapları Süryanice'ye tercüme edilmişti. Ayrıca Helenistik ilmin, Hristiyan olmayan okulları da vardı. Özellikle Harran'da Sâbiîlerinki de dikkate değerdi. Fars-Sâsânî İmparatorluğu'nun Hind düşüncesi ile biraz ünsiyeti mevcuttu ve bazı kitapları, Pehlevî diline tercüme edilmişti. Arapların Irak'ta temasa geldikleri canlı ilmî gelenek, böylesine mürekkep ve senkretikti. Helenistik unsurun Süryânîce formu hâkimdi fakat bilhassa Pehlevî dili aracılığı ile Hint kültüründen giren yardımcı unsurlar da vardı.⁷² Müslümanların felsefe ile temasından sonra kelam ilmi doğmuş; yabancı kültürle bir arada yaşamının kaçınılmaz sonucu olarak Hint, İran ve özellikle Yunan etkisi ile felsefi faaliyetler Abbâsîler döneminde ivme kazanmış, teşekkül eden İslam felsefesi Farabi, İbn Sina ve Gazzali ile kemale etmiştir.⁷³

İslam medeniyetinin evrenselleşmesi ise iki türlü olmuştur. Bunlardan birincisi Yunan ve Hint Doğu düşüncesine ait felsefî ve bilimsel eserlerin Arapçaya kazandırılmasıyla olmuştur. Böylelikle unutulmuş ya da unutulmaya yüz tutan düşünceler yeniden hayatiyet kazanmış; İslam filozofları kendi bilgi ve birikim süzgecinden geçirerek bu bilgi birikim ve düşüncelerine yeni bir anlam kazandırmışlar; yalnızca eski kültürün varisi olmamış, özgün düşünceler ve bilimsel kuramlar üreterek İslam'ın altın çağı olarak nitelenen M. VIII. yüzyılda evrensel çizgiye ulaşmışlardır. Bunlardan ikincisi ise yalnızca bilim ve düşünce sahasında değil daha çok siyasi ve ekonomik alanda gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda Arapça eserler bu yüzyıl'da İbranice ve Latinceye çevrilmeye başlanmış, hatta kendi eserlerini de Arapçaya çevirmeye başlamışlar, kendi dilleri İbranicede Arap alfabesini kullanmışlardır.⁷⁴

⁷² Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 279.

⁷³ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 150.

⁷⁴ Bayrakdar, "İslâm Felsefesi ve Batı", C. I, s. 354-355.

Abbâsîler döneminde antik İran ve Hint bilimlerinin nakli Yunan bilim ve düşüncesine ait eserlerin naklinden daha evvel başlamıştır. Halife Hârûn Reşîd zamanında Yunan biliminin taşıyıcıları Süryanîler ile ciddi bir temas olmamasına rağmen Hintliler ile ciddiyetle temasa geçilmiş ve kesin bir şekilde tanınmıştır. Ancak bir taraftan Cündişâpûr medresesi diğer taraftan Harran Okulu ve Harranlı Sâbiîler gözlerin Yunan ilmine çevrilmesine ön ayak olmuşlardır⁷⁵. Emeviler döneminde Süryani ve Yunan tercümesi başlamasına rağmen esas itibarıyla h. III. asır Süryani mütercimlerin ilk faaliyet devridir.⁷⁶

Grek - Helen, fars, Hint ve Sâbiî kültürlerin mevcut ilmi ve felsefî birikimi bu bölgelerin fethiyle beraber Müslümanlar tarafından edinilebilir bir kaynak haline gelmiş, Müslüman entellektüellerin ilgisini üzerine çekmiştir.⁷⁷ Nitekim Arapçaya tercüme edilecek eserler İskenderiye ve Cündişâpûr okullarından, Süryanîler ve Harranîlerin mekteplerinden, Hindistan ve Bizanstan temin ediliyordu.⁷⁸ Böylece Müslüman ilim adamları, seleflerinden ilim aldılar. Grek ve Hintli bilim adamlarının kitaplarını kendi dillerine tercüme ettiler. Onlar yalnızca tercümelerle yetinmemiş, kitaplarının muhtevalarını anlamak için birlikte yaşadıkları selef âlimlerinden yardım almayı da ihmal etmemişlerdir.⁷⁹

Harranlı Sâbiîlerin İslam dünyasındaki tercüme faaliyetlerine ve ilmi çalışmalara dâhil oluşları h. III/IX. asrın ikinci yarısında Sâbit b. Kurrâ'nın Benû Mûsa ailesi tarafından Bağdat'a getirilmesi ile başlar. Ancak onların tarih sahnesine çıktığı dönem Abbâsîlerin iç karışıklık ve eyaletlerin bağımsızlıklarıyla mücadele ettiği bir döneme rast gelmektedir. Devlet bu iç karışıklarla mücadele ederken bilimsel faaliyetlere Harun Reşid, Me'mûn, Mutevekkil gibi kudretli halifelerin verdiği önemi verememiş, bu vazifeyi Benû Mûsa, Kindî ve Huneyn b. İshak gibi isimler üstlenmişlerdir. Benî Mûsa'dan Hasan'ın talebesi olan Sâbit, Harran'daki bilgi birikimi ile Bağdat bilgi ve birikimini mezc etmiş, bu durum onu diğerlerinden ayırmış

⁷⁵ Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, s. 71.

⁷⁶ Ülken, **a.g.e.**, s. 46.

⁷⁷ Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, s. 237.

⁷⁸ Ramazan Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C. VII, sayı: 3-4, İstanbul 1979, s. 12.

⁷⁹ Fuat Sezgin, "Müslümanların İlimler Tarihindeki Yeri", **İslam ve Bilim**, İstanbul: Seha Neşriyat, 1993, s. 210.

ve onlardan farklı ve daha başarılı bir şekilde Yunan matematiği, tıp ve astronomi kitaplarını kolayca anlayıp tercüme şerh edebilmesine olanak sağlamış, böylelikle Sâbiîler İslam düşüncesine dâhil olmuşlardır.⁸⁰ Dönemin diğer mütercimlerin çoğunluğu Nesturi Hristiyanlardan oluşmaktadır. Sâbiî mezhebinden Sâbit b. Kurre bu durumda istisna teşkil etmektedir.⁸¹

İslam medeniyetinin ilk dönemlerinde normal seyrinde ilerleyen bilim, felsefe ve tercüme faaliyetleri, h. IV. asırdan itibaren ivme kazanmış, felsefe, tıp, matematik, astronomi ve tabii ilimler ile zenginleşmiştir. Yunan ve Hint kültürü ile İslam kültürünün kaynaşmasıyla neşv-ü nema bulan İslam Medeniyeti fikri canlılık, tedebbür ve tercüme faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir. Bağdat'ta başlayan bu fikri hareketlilik İslam Medeniyetinin en sağlam mesnedi olmuş ve bu hareket hızlı bir yayılcılıkla adını Çin'den Mağrib'e kadar duyurmuştur.⁸²

Abbâsîlerin ve ardı sıra Beytû'l-Hikme'nin kuruluşundan başlayarak Halife Memun dönemine kadar süre gelen tercüme; özellikle felsefi çalışmalar sonraki halifeler tarafından devam ettirilmeye çalışılmışsa da durgunluk dönemine girmiş, ancak ilmi faaliyet ve çalışmalarıyla ön plana çıkan aileler tarafından devam ettirilebilmiştir. Sâbit b. Kurre'de sahip olduğu ilmi gelenek, birikim ve tercümeleriyle dönemin en önemli mütercim ve bilim adamları arasında yerini almış, Sâbiî ailesinin ilme ve tercüme faaliyetine olan düşkünlüğünü yaptığı tercüme ve telif faaliyetleriyle ispat etmiş, dönemin durağanlaşan ilmi ve felsefi çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Çeviriler devri olarak bilinen halife Mütevekkil döneminde Mervezî (Ebu Yahya Zekeriya) Ebu Bişr Metta, Ebu Zer'a, Huneyn, İshak gibi büyük mütercimler arasında yerini almış, önemli çevirilere katkıda bulunmuştur.⁸³

Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki bu tercüme faaliyetleri yalnızca Sâbiîlerden oluşmamaktadır. Yunanca ve Süryanice metinlerin taşıyıcıları daha çeşitli etnik

⁸⁰ Mustafa Demirci, "Helen Bilim Ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde / Tercümesinde Harranlı Sâbiîlerin Rolü", **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)**, C. I, s. 204-205.

⁸¹ Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, s. 47; Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 428.

⁸² Ülken, **a.g.e.**, s. 125.

⁸³ Hilmi Ziya Ülken, **Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri**, 4. bsk., İstanbul: Cem Yayınevi, 1993, s. 30-31.

kimliklerden oluşmaktadır. Bu faaliyeti yapanların küçük bir kısmını teşkil etmektedir. Ana dilleri yanında din dili olarak Yunancayı kullanan Harranlı Sâbiîler son dönem pagan geleneği temsilcileridir. Ancak din dili olarak Yunancayı kullanan, konuşma dilleri Aramca (Süryanice) olan farklı Hristiyan grupları daha büyük bir yekûn teşkil etmektedir.⁸⁴ Nitekim Ebû Ma'sar el-Belhî, Kitâbü'l-Müzâkerât adlı eserinde, İslam tarihinde usta mütercimlerin dört kişiden oluştuğunu söyler. Bunların Huneyn b. İshak, Ya'kub b. İshak el-Kindî, Sâbit b. Kurre el-Harrânî ve Ömer b. Ferruhan et-Taberî olduğunu dile getirir.⁸⁵

2.4. Baştabiplik, Saray Hekimlikleri, Genel Tıp Hizmetleri ve Sâbiîler

Tıp bilimi Müslümanlar nezdinde büyük ilgi görmüştür. İlgilenmeleri, tıp bilimini geliştirmeleri ve alanında uzman tabipler olmaları için âlimler halifeler ve emirler tarafından desteklenmiştir. Tıp bilimi Müslümanlar nezdinde ilerleme ve gelişme kaydederek yüksek bir seviyeye ulaşmış, hatta kendilerine ait yeni buluş, yöntem ve metodlar geliştirmişlerdir. Tıp alanında uzmanlaşan âlimler kendinden sonrakilere rehber niteliğinde olan kitaplarını telif edebilecek seviyeye ulaşmış, tıp bilimi Müslümanların gösterdiği çaba ve çalışmalar neticesinde yıldızı parlamış, artık belli bir seviyeden sonra tanı koymada, tedavi ve ilaç üretiminde yeni yöntemler geliştirmişlerdir.

Halife Mansur diğer ilimlerde olduğu gibi tıp alanında da önemli adımlar atmış, günümüzde Hûzistan olarak bilinen bölgede yer alan, tıp enstitüsü ile nam salan Cündişâpûr eyaletinden önemli isimler getirtmiştir yakalandığı mide hastalığından bir türlü kurtulamayan Halife Mansur, vezirine doktorlarla bu konuyu istişare etmesini emreder. Halife Mansur onlara bildikleri en mahir tabibin kim olduğunu sorar. Onlarda Cündişâpûr akademisinin başkanı olan Curcîs b. Cibrâîl'i önerirler. Bunun üzerine halife Curcîs b. Cibrâîl'i kendisini tedavi etmesi için Bağdat'a çağırır. Bir müddet sonra halifeyi tedavi eder ve halife hastalığından kurtulur. Aradan iki yıl geçtikten sonra oğlunu da Bağdat'a getirtmek isteyen Halifeye olumsuz yanıt veren Curcîs b. Cibrâîl'i yanında yetiştirdiği İsa b. Şahla'yı yerine bırakmayı önerir, halife de bu

⁸⁴ Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, s. 133.

⁸⁵ Ebû'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman Saîd el-Endelûsi, **Tabakatü'l-Ümem**, (nşr. Luvis Rızkullah Şeyho), Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1912, s. 37.

durumdan memnun olur.⁸⁶ Nesturi bir Hristiyan olan Curcîs zamanından itibaren Nesturî hekimler silsilesi devam etmiş, Bağdat'ta bir tıp okulu oluşturmuşlardır.⁸⁷ Abbâsîler döneminde bilfiil devam eden Cündişâpûr'daki tıp okulunu ve hastahaneyi Ahmed Îsâ Bey ilk İslâm hastahanelerinin başında zikrederse de⁸⁸ yapılan araştırmalar burada ancak Nesturi Hrisyanları'nın eğitim aldıkları sonucuna ulaşmıştır. Buna mukabil Cündişâpûr tıp okulunun, ünlü hekimlerin Abbâsîler Bağdat'ına gelişi ile İslam tıbbının gelişimine ve ilk islam hastanelerinin kuruluşuna önemli katkılar sunduğu muhakkaktır.⁸⁹ Halife Mansur döneminde olduğu gibi Hârûn Reşîd de Buhtîşû' ailesinden Cibrâîl b. Buhtîşû' b. Curcîs'i Bağdat'a davet ederek Cündişâpûr'daki gibi, klasik kaynaklarda bîmâristan olarak ifade edilen hastahane kurdurduğu ve başına Cibrâîl b. Buhtîşû'dan sonra Cündişâpûr'dan ünlü hekim Ebû Yuhannâ Mâseveyh, sonra da onun yerine oğlu Ebû Zekerîyyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'in yönetime geçtiği bilinmektedir.⁹⁰ Yunan, Hint, Suriye ve İran tıbbından yararlanan Müslümanlar tıp sahasında ilerleme kaydetmiş, hatta katkıda bulunmuşlardır. Bu sayede tarihte ilk dispanser ve eczaneleri açan Müslümanlar olmuştur. Eczacılık literatürünün oluşması da Müslümanlar sayesinde olmuştur. Hatta Çiçek ve kızamık hastalıklarına karşı tslâm hekimlerinin geliştirdikleri tedavi şekline bugün bile eklenecek fazla bir şey olmadığı tezi modern araştırmalarda dile getirilmiştir.⁹¹ İnsana ve insan sağlığına çok önem veren İslam medeniyeti bu amaç doğrultusunda çok muazzam masraflar yapmıştır. Halife Mansur tarafından en mükemmel ve en iyi şekilde donatılmış Mansûrî Hastahanesi inşa edilmiştir. Yalnızca halifeler değil hususi servet sahipleri ve dönemin ilim adamları da sağlık alanında halkına büyük hizmetlerde bulunmuş, meşhur astronom ve matematikçi Sâbit. Kurre , tıp sahasında ünlü oğlu Sinân ve torunu Sâbit, köylere kadar uzanan seyyar sağlık istasyonlarında, umumi hastanelerde ve hapishane hastanelerinde bizzat çalışmışlardır. Hastahanelerde ister zengin ister fakir olsun sosyal konum ve sınıflarına bakılmaksızın

⁸⁶ İbn Ebû Useybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 183- 184

⁸⁷ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 100; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 102.

⁸⁸ Ahmed İsa Bey, *Tarihü'l-Bimaristanat Fi'l-İslâm*, 2. bsk., Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1981, s.61-62.

⁸⁹ Arslan Terzioğlu, "Bimaristan", *DİA.*, C. VI, İstanbul 1992, s. 164.

⁹⁰ İbn Ebu Useybia, *a.g.e.*, s. 242-245.

⁹¹ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, (trc. Orhan Bahaeddin), İstanbul : Tercüman Gazetesi, t.y., s. 105.

herkese parasız bakılıyordu. Hem tedavileri ve ilaçları için hiçbir masraf bedeli alınmamış hem de giyim ve iâşe masrafları da karşılanmıştır.⁹²

İslam'ın fetihler sonucu Batı Avrupa ile karşılaşma ve Latinceye yapılan tercümeler sayesinde batıyı etkileyen Arap-İslam literatürü felsefe, matematik, tabii ilimler ve tıp alanına uzanmaktaydı. Batı uygarlığı bu bilim alanları ile karşılaşma ve bu bilim dalları neticesinde husule gelen hız ve uyanış devrini bilimsel Arap-İslam literatürüne borçludur.⁹³ Arap tıbbı yunan tıp biliminin tercüme edilmesiyle büyük bir ivme kazanmış, Arap tıbbının tecrübe ve neticeleri Latinceye tercüme edilmesiyle tıp Avrupa'da bilinir hale gelmiştir.⁹⁴

Hastane, İslam'ın insana verdiği değerden olsa gerek Orta Çağ döneminde İslam toplumunun önemli başarı ve hizmetlerinden biridir. Şam'da en-Nûrî hastanesi, Kahire'de el-Mansûrî hastanesi ve diğer hastaneler XIII. yüzyıl Batı hastaneleri üzerinde kalıcı etki oluşturmuştur.⁹⁵ Çağdaşları olan Sâbit b Kurre, 31 bölüm halinde hijyeni ve bilinen tüm hastalıktan konu edinen, tıbbın tamamının özeti demek olan *Pandects'in* bilinen ilk özetini yazmıştır.⁹⁶

Bilim geleneği öğretisel ve davranışsal öğeler içerdiğinden bir topluma ve medeniyete atfedilebilir. Nitekim tek bir İslam bilim geleneği mevzu bahistir. Birden fazla İslam geleneğinden bahsedemeyiz. Ancak bu gelenek içerisinde bilimsel ve düşünsel alanda katkı sunan ilim insanlarının Müslüman olması gerekli değildir. İslam medeniyeti çatısı altında faaliyetlerini yürüten Hristiyan, Hindu, Budist yahut Sâbiî kimsenin İslam dünya görüşünü tüm hatlarıyla benimsemesi zorunlu değildir ve böyle bir şey de beklenemez. Ancak bu tutum tüm hatlarıyla İslam bilim geleneğinin dışında bir tutum ve düşünce yapısı olarak algılanmamalıdır. Bilim insanları Müslüman olmayı gerektirmeyen İslam bilim geleneğinin tutum ve düşünce yapısını benimsemek zorundadır.⁹⁷

⁹² Hunke, *Avrupanın Üzerinde Doğan İslam Güneşi*, s. 153.

⁹³ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 148.

⁹⁴ Goldziher, *a.g.e.*, s. 169.

⁹⁵ Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, s. 106.

⁹⁶ Goldziher, *a.g.e.*, s. 170.

⁹⁷ Alparslan Açıkgenç, "İslam Bilim Geleneği", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, C. I, s.115.

2.5. İlmî Çalışmalar ve Sâbiîlerin Etkinlikleri

Bu dönemde yapılan ilmî faaliyetler yalnızca tercüme faaliyetleri ile sınırlı kalmamış, bu tercümelerin üzerine birçok çalışma, araştırma, birikim ve buluşlar da eklenmiştir. Buna mukabil önceki çalışmaları inceleyip tashih ve düzeltmeler yapmışlar, yeni teoriler ortaya atarak İslam bilim ve düşüncesine katkı sağlamışlardır.

Hâdî devrinden Hârûn Reşîd devrine kadar Süryani, Fars ve Hint asıllı birçok âlim ve tabip Bağdat'ta bir araya gelmiş, akli ilimlere doğru yönelişin seyrini hızlandırmıştır. Birçok bilginin Bağdat'a göçü ile kültür harmonisi oluşmuş ve bilimsel tartışmalara yol açmıştır. Bu durum müslümanların akli ilimlere karşı olumsuz tutumlarını yıkmış, ilk olarak sempati duydukları tıp bilimine daha sonrasında ise felsefi ilimlere de yakınlık duymalarına sebep olmuştur. Halife Mansur döneminde başlayan tıp ve astronomi çalışmaları yerini her ne kadar tıp bilimi ciddi gelişmeler kaydetse de Memun döneminde çoğunlukla felsefe mantık ve diğer ilimlere bırakmıştır.⁹⁸ Bağdat'ın kuruluşundan daha bir asır geçmemiş olmasına rağmen İran ve Hint menşeli ilmî eserlerin yanısıra Aristo ve Neo-Platoncu felsefe eserleri ve nihayet Galen'in tıp kitapları dâhil tercüme edilerek İslam ilim ve düşünce sahasına kazandırılmıştır. Bilsahha tıp gelişim sağlayan biricik ilimlerden olagelmıştır.⁹⁹ Ancak Süryani, Yunan ve Hintlilerin aksine Müslümanlar yalnızca geçmiş kitapları tercüme ile yetinmemişler, aksine yaratıcı düşünce ve yeni icatlarla neredeyse her bilim ve sanat alanında uzmanlaşmışlar, kitaplar ilave edip öncesinde var olan hataları düzeltmişlerdir.¹⁰⁰

Me'mun tarafından oluşturulan akademide Huneyn b. İshak, oğlu İshak ve yeğeni Hubeyş ve onların yakınları sonraki dönem tercüme faaliyetlerinin devam ettiricisi görevini üstlenmişlerdi. Huneyn, Nesturi bir Hristiyanı ve Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya eser tercüme etmiştir.¹⁰¹ Memun, sonraki halifeler Mu'tasım

⁹⁸ C. Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C.II, s. 71-72.

⁹⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 418.

¹⁰⁰ C. Zeydan, *a.g.e.*, C.II, s. 92.

¹⁰¹ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 55.

ve Vâsık döneminde Huneyn b. İshak, oğlu İshak, Hubeyş el-A'sem, Sâbit b. Kurre, Kostâ b. Lûka gibi ünlü mütercimler çok sayıda eseri hem tercüme ettiler hem de daha önce yapılan tercüme hatalarını, muğlak ve yetersiz anlatımı ıslah ettiler. Bu isimler sadece mütercim değildiler. Sahalarında zamanlarının en bilgili kişileri idi. Âlim-mütercim olan bu kişiler farklı bilim dallarında kendilerine ait çok sayıda kitap da telif ettiler.¹⁰² Felsefe ile ilgilenen Huneyn b. İshak, Nevâdirü'l-Felâsife (Hakîm-Filozofların ve Eski Öğretmenlerin Özdeyişlerinden Seçmeler) adlı eserinde hükemâ kelimesiyle filozofları kastetmiştir. Beytü'l-Hikme de görev yapması hasebiyle Huneyn'in hikmet kelimesiyle felsefeyi kastetmesi doğaldır. İlâveten bu eserinde Huneyn islam öncesi felsefe okullarını ifade etmek için büyü'tü'l-Hikme kelimesini kullanmıştır.¹⁰³

Memun döneminde onun teşvik ve çalışmaları neticesinde birbirini destekleyen İslam Devletinin ilk iki rasathanesi kurulmuştur.¹⁰⁴ H. III. asırda büyük astronomlar kendini göstermeye başlamış, Bağdat'a gelen Harranlı Sâbiîler özellikle Memun döneminde astronomi alanında büyük simaların yetişeceği önemli atılımlar yapmışlardır.¹⁰⁵ Genel tıp ve tercüme faaliyetleri yanında Sâbiîler özellikle astronomi diğer adıyla ilm-i nücum, matematik ve astroloji ilimlerinde yaşadıkları çağa göre ileri düzeyde bilgi ve donanıma sahiplerdir. Sâbit b. Kurre, oğlu Sinân, torunu İbrâhim, Halil b. İbrâhim, İbrâhim b. Ebu İshak gibi önemli isimler yetişmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekici olan isim ise Bettânî'dir.¹⁰⁶ Sâbit b. Kurre'nin yurttaşı olan, araştırmacılar tarafından en büyük Müslüman astronom kabul edilen Bettânî her ne kadar dokuzuncu küre tezini reddetmiş olsa da Sâbit'in izinden gitmiş, Sâbit'ten sonra yıldızı parlamıştır.¹⁰⁷ Halife Me'mun bir astronomlar heyeti teşkil

¹⁰² Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-Ümem: Milletlerin Bilim Tarihi (Metin-Çeviri)**, (çeviri Ramazan Şeşen), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 22; Demirci, "Helen Bilim Ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde / Tercümesinde Harranlı Sâbiîlerin Rolü", C. I, s.205.

¹⁰³ Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, s. 147.

¹⁰⁴ Aydın Sayılı, "Bilimin Tarihsel Gelişmesine Türklerin Katkıları", **Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, 09-12 Eylül 1985**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990, s. 5-10.

¹⁰⁵ Kadir Kan, **Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Ün. SBE, Bursa 2010.s. 241.

¹⁰⁶ Demirci, **Beytü'l-Hikme**, s. 107; Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 428.

¹⁰⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam'da Bilim ve Medeniyet**, (çev. N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal), İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, s. 177.

etmiştir. Bunların görevi Batlamyus'un keşif ev çalışmalarını tahkik etmek için tablolar yapmak ve güneşteki lekeleri incelemektir. Dünyanın yuvarlaklığına inanmış olan bu âlimler, bir dünya derecesini hesaplayarak $56 \frac{2}{3}$ mil olarak hesaplamışlardır ki bu rakam bugünkü hesaplara göre yalnızca yarım mil fazladır. Yine onlar, yaptıkları hesaplara göre dünyanın çevresinin otuz beş bin kilometre olarak hesaplamışlardır. Bu astronomlar tam bir bilimsel bir tutumla çalışıyordu. Bu çalışmaların akabinde Bettânî bugünkü hesap ve buluşlara çok yakın tespitlerde bulunmuştur.¹⁰⁸ Sâbit b. Kurre matematik alanında silindir, koni, üçgen ve zamanın ölçümü üzerine yazdığı eserlerle çeşitli branşlarda yazdığı eserlerin sayısı 150 olarak hesaplanmıştır. Öklid ve Archimedes'in matematik ve geometri, Hipokrat'ın tıp teorilerini İslam bilimine kazandırmıştır. Huneyn b. İshak gibi Sâbit b. Kurre, çalışmalarıyla emsal teşkil ederek hem kendisinin hem de ailesinin Arap İslam literatüründe adından söz ettirebilmiştir.¹⁰⁹ Sâbit b. Kurre'nin islam matematiğinin oluşumuna katkıları ve faaliyetleri üç aşamada özetlenebilir. İlk aşamada Yunan matematiğinin önemli eserlerinin Arapçaya kazandırılması yahut daha önce yapılan tercümelerin tashih edilmesi şeklinde olmuştur. En başta Arşimed'in bu alandaki tüm çalışmalarını Arapçaya çevirmiştir. Arşimed'in kaybolan eserleri Sâbit. Kurre 'nin tercümelemleri vasıtasıyla bilinmektedir. İkinci aşamada yaptığı tercüme, tashih ve şerhleriyle özellikle matematik alanında Arapça bilim dilinin oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. Sağlam Arapça bilgisi sayesinde Süryanice ve Yunanca terimlere karşılık gelecek kavram ve terimler bulmuştur. Onun tespit ettiği kavramların bir kısmı değiştirilirken büyük çoğunluğu âlim ve mütercimler tarafından kullanılmıştır. İslam matematiğine yaptığı katkılarının üçüncü aşamasını ise aritmetik ve sayılar teorisi, cebir, geometri ve trigonometri alanında elif ettiği eserlerdir.¹¹⁰ Tercüme faaliyetleri paralelinde devam eden bilimsel faaliyetler Sâbit. Kurre 'nın vefatından sonra oğlu Sinân, torunları tarih yazarı Ebû'l-Hasen Sâbit,¹¹¹ Ebû İshak İbrâhim ve küçük torunları İshâk ve Ebû'l-Ferec tarafından devam ettirilmiş, onun yolundan

¹⁰⁸ Durant, **İslâm Medeniyeti**, s. 99.

¹⁰⁹ Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, s. 152.

¹¹⁰ İhsan Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurre", **DİA**, 2008, C. XXXV, s. 353.

¹¹¹ Ebû'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıfti, **İhbarü'l-Ulema bi-Ahbari'l-Hükema / Tarihü'l-Hükema**, Kuveyt: Mektebetu İbn Kuteybe, 2005, s. 98.

gitmişlerdir.¹¹² Sinân b. Sâbit Yunanca ve Süryanice eserler tercüme ve düzeltmelerin yanısıra babası gibi tıp, astronomi, geometri ve edebiyat alanlarına ilişkin çeşitli eserler kaleme almış, Sâbiîlerin ve Süryanîlerin hükümdarlarına dair eserlerin yanı sıra daha önce mensubu bulunduğu Sâbiîlik mezhebi hakkında da eserler yazmıştır.¹¹³

Sâbiîlerin ön plana çıktığı diğer bir bilim dalı ise tarihtir. Her ne kadar büyük tarihçiler arasında adları zikredilmese de tarih yazıcılığına katkıda bulunmuş, önemli eserler bırakmışlardır. Aslen Harranlı olmakla birlikte Büveyhiler'in ve daha sonra Selçuklular'ın ilk üç sultanı Tuğrul Bey Alparslan ve Melikşah 'ın hüküm sürdükleri zamanlarda Abbâsî Hilafetinin merkezi Bağdat'ta yaşamış olan ve çeşitli resmi görevlerde bulunan Sâbiî tarihçiler “umumi tarih”, “hilafet tarihi”, “devlet ve hanedan tarihi” türünde eserler kaleme almışlardır. Bunlardan bilhassa Sâbit b. Sinân, Ebu İshak İbrâhim, Hilal b. Muhassin ve Garsunnime Muhammed b. Hilal Abbâsî devri tarih yazıcılığında ön plana çıkmıştır.¹¹⁴

Amerikalı felsefe ve tarih yazarı William James Durant (1885-1985) kimya biliminin de kurucularının Müslümanlar olduğunu, eski Yunanlıların bildiklerinin basit bir tecrübeden ibaret olduğunu, hassas ölçüleri ve cihazların Müslümanlar tarafından geliştirildiğini İslam Medeniyeti adlı eserinde dile getirmiştir¹¹⁵. Bir ihtimal Sâbiî olduğu dile getirilen İslâm kimyacılarının en ünlüsü Câbir b. Hayyân'dır. Kimya bilimi ve Câbir Batı'da ‘Geber’ olarak tanınmış ve bilinmiştir.¹¹⁶

Miladi IX. yüzyıl İslam dünyasında farklı ilim dallarında öne çıkan, eserleriyle batı dünyasını etkileyen birçok âlimin yetiştiği bir dönemdir. Felsefe de Kindî, matematikte Sâbit'in de çalışmalarından yararlandığı Hârizmî, tıpta Râzî,

¹¹² De Lacy O'ealey, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, s. 108; Mustafa Demirci, **Beytü'l-hikme**, s. 160.

¹¹³ İbn Ebi Useybia, **Uyûnul-Enbâ**, s. 300-301, 304

¹¹⁴ Abdurrahman Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsîler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 26; Şeşen, **Harran Tarihi**, 72-77.

¹¹⁵ Durant, **İslam Medeniyeti**, s. 103

¹¹⁶ Mahmut Kaya, “Câbir b. Hayyân”, **DİA**, C. VI, İstanbul, 1992, s. 533-537.

astronomide Sâbiîlerden Bettânî gibi bilginlerin yetiştiği görülmektedir.¹¹⁷ Modern astronomi; yıldızların, takımyıldızları ve aletlerin kısacası ilm-i nücum ile ilgili pek çok teknik terimlerin bilgisini karşılaşmalar ve yanı sıra tercümeler yoluyla edindiği Arap bilimine borçludur. Astronomi, klasik İslam dönemi boyunca, hatta çöküş döneminde bile büyük bir hızla geliştirilmiştir, böylece Avrupa'da h. IV. - M. XVII. yüzyıla kadar büyük ilgi görmüştür. Yunan eserlerinin Arapçaya çevrilmesiyle başlayan Arap astronomisi, Avrupa'daki büyük ününü eserlerinin Latince çevirilerine borçludur. Bu çeviriler, pek çok Arapça bilimsel eserin asıllarının kaybolması dolayısıyla bilhassa Yunanlılar ve İslam bilimi için de önem arz etmektedir.¹¹⁸

¹¹⁷ Demirci, **Beytü'l-Hikme**, s. 152.

¹¹⁸ Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, s. 169.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÂBÎ BÜYÜKLERİ

3.1. Sâlim el-Harrânî

Harranlı olduğu bilinmekle birlikte doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Tercüme hareketlerinin gelişim aşamasının akabinde henüz kurumsallaşmaya başladığı dönemde yaşamıştır. Henüz kurumsallaşan tercüme ve beraberinde Beytü'l-Hikme'de birçok mütercimın ismi zikredilmektedir. Bu kadar isim ve faaliyetlere başkanlık yapılması icap ediyordu. Mütercimlerin başında bulunan hâzinler Beytü'l-Hikme'nin genelinden sorumlu olan sâhibü Beytü'l-Hikme unvanıyla anılan bir başkana bağlıydılar. Yuhanna b. Mâseveyh, Sehl b. Hârûn, Huneyn b. İshak gibi Sâlim el-Harrânî de Beytü'l-Hikme'nin başkanlığını yapmıştır.¹¹⁹

Arapçaya, ilmi çalışmalara önem veren; Beytü'l-Hikme'yi daha da geliştirerek Orta Çağ'ın adeta bir ilimler akademisi hüviyetine kavuşturan Halife Me'mun, bununla yetinmeyerek M. 830 yılında başarı ile sonuçlanan Bizans seferi dönüşü kitaplar toplatmış ve beraberinde Bağdat'a getirmiştir. Bizans İmparatoru ile mektuplaşan Me'mun ona galip geldi. Kütüphaneyi zenginleştirmek isteyen Me'mun büyük bir para ayırdı ve Beytü'l-Hikme'nin müdürü Sâlim el-Harrânî (Selm) ile İbnü'l-Bitrik, Haccac b. Matar ve Yuhanna b. Maseveyh'ten oluşan bir heyeti Bizans'a göndererek bu heyetin kütüphanelerden seçeceği kitapların kendisine gönderilmesini imparatorundan rica etti. Hem Beytü'l-Hikme'nin başkanlığını yapan hem de bu ekipte yer alan Sâlim el-Harrânî'nin geniş bir kültür ve birikimi haiz olduğu, iyi bir yönetici olduğunda muhakkaktır. Temel vazifesi ise bilfiil tercüme yapmaktan ziyade kitapları temin etmek, tercümeleri ve mütercimleri takip etmektir. Kuvvetle muhtemel çok sayıda tercüme ve telif esere sahip olan Sâlim el-Harrânî'nin, günümüze kadar gelen birkaç küçük kimya (simya) risâlesinden başka bir eseri elimizde bulunmamaktadır.¹²⁰ Hatta ismi Farsçadan Arapçaya tercüme yapan mütercimler arasında zikredilir.¹²¹

¹¹⁹ Demirci, **Beytü'l-Hikme**, s. 90-91; İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s. 174; H. A. Attallah, **Beytülhikme**, 61-67.

¹²⁰ İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s. 339; İbn Ebû Usaybia, **Uyunü'l-enba**, s.260; Kaya, "Beytülhikme", **DİA**, C.VI, s. 89; Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 59.

¹²¹ Demirci, **Beytü'l-Hikme**, s. 103.

3.2. Ali b. İ̇sâ el-Usturlâbî

Usturlapla ilgili ilk Arapça risâlelerden birini yazan M. IX. yüzyıl astronomi âlimi Ali b. İ̇sâ el-Usturlâbî el-Harrânî'nin doğum ve ölüm tarihleri net olmadığı gibi kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bilgi de yoktur.¹²² Halife Mansur, astronomi ile ilgilenen ve astronomları ve çalışmalarını bir araya getiren ilk halifedir. Bazı kaynaklarda Mansûr devrinde Bağdat'ın kuruluşu sırasında görev alan Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî gibi astronomi âlimleri arasında önde gelen bir kişi olduğu zikredilmiştir.¹²³ İbnü'n-Nedîm'in Fihrist'te belirttiğine göre, Me'mun zamanında Ali b. Halef el-Merverrûzî adında bir usturlap ustası Harran'dan Bağdat'a getirilmiş, rasat işiyle ilgilenen Me'mun usturlap yapmasını emretmiştir. İbn Halef de usturlap yapmıştır. Usta İbn Halef el-Merverrûzî'nin talebesi olup¹²⁴ temel işlevi yıldızların konumunu belirlemek, hareket ve uzaklıklarını tespit etmek amacıyla kullanılan bir alet olan usturlabı imal eden önemli isimlerden birisidir. Bundan dolayı Usturlâbî nisbesiyle anılmıştır.

İslâm dünyasında yerin küreselliğinin kabul edilmesinin ardından yerin çapı ve çevresinin ölçülmesi gündeme gelmiştir. Yunanlar'ın stadyum, Hintliler'in yojanas ölçü birimleri zamana ve bölgelere göre değiştiğinden bunların hangi ölçü birimine karşılık geldiği bilinmiyordu; dolayısıyla bu verilerle kesin sonuca varmak zordu. Bu sebeple İslâm astronomları, kendi yöntem ve ölçü birimlerini kullanıp yerin gerçek boyutlarını araştırmaya koyulmuşlardır. Abbâsî Halifesi Me'mûn'un emriyle bu iş için meridyenin 1 derecelik yayının ölçülmesi ve bu yolla yerin çapı ve çevresinin bulunması çalışmaları başlatılmıştır. Kaynaklar Me'mûn zamanında iki farklı yerde ölçüm yapıldığını göstermektedir. Bunlardan biri Tedmür ile (Palmyra) Rakka arasında, diğeri Sincar ovasındadır. Ölçümü yapan bilim adamları arasında Hâlid b. Abdullah el-Merverrûzî, Sened b. Ali, Ali b. İ̇sâ el-Usturlâbî, Ahmed b. Buhtürî'nin isimleri geçmektedir. Bunlar aynı meridyende kalmak şartıyla biri kuzeye, diğeri

¹²² Nuri Yüce, "Ali b. İ̇sâ el-Usturlâbî", *DİA*, C. II, İstanbul, 1989, s. 401.

¹²³ Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, C.II, s.172; İbn Tagriberdi, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf, *Mevradü'l-Letafe fî men Veliyye's-Saltana ve'l-Hilafe*, (thk. Nebil Muhammed Abdülaziz Ahmed), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997, C. I, 191.

¹²⁴ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 396.

güneye yönelmek üzere iki gruba ayrılmış, güneş 1 derecelik bir eğime ulaştığında ölçümler yaparak 1 derecelik yayın mesafesini hesap etmişlerdir.¹²⁵

Astronomi alanında birkaç eser kaleme almıştır. Risâle fî ma‘rifeti ‘ilmi’l-usturlâb, usturlab hakkında bilgi veren bir risaledir ve pek çok yazması bulunmaktadır. Eser L. Scheicho tarafından neşredilmiş (1913), C. Schoy tarafından da Almancaya çevrilmiştir (1927). Risâle fî ma‘rifeti’l-‘amel bi’s-safihati’l-kameriyye ve’l-hukki’l-küsûfiyye Ay levhalarının ve güneş tutulması kutusunun kullanılışı hakkında bilgi veren bir risaledir. Bu risalenin Topkapı Sarayı Kütüphanesi’nde bir yazma nüshası bulunmaktadır. Risâle fî ibtâli sînâ‘ati ahkâmi’n-nücûm, astrolojiyi reddeden ve geçersiz kabul eden görüşlerin yer aldığı Oxford, Leiden ve Escorial’da yazmaları bulunan bu risâleye Ebü’s-Sakr el-Kâbisî bir reddiye yazmıştır. Ali b. Îsâ’nın eserleri arasında bir de zîc (yıldızların yerlerini ve seyirlerini gösteren cetvel) bulunduğu tahmin ediliyorsa da bunun günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.¹²⁶

3.3. Sâbit. Kurre

Künyesi, Ebu’l-Hasan Sâbit. Kurre b. Mervan b. Sâbit b. Keraya b. İbrâhim b. Keraya b. Marinus b. Salamyus olan Sâbit. Kurre h. 221 M. 834 yılında Harran’da doğmuştur.¹²⁷ Bizans yolculuğu dönüşü Sâbit’i Harran’da sarraflık yaparken yetenekli ve fasih bulan Muhammen b. Musa, onu Bağdat’a getirmiş,¹²⁸ evinde öğrenim görmesini sağlamış ve Mutazîd ile görüştürmüştür. Mutazîd Sâbit’i müneccimlerin içine dâhil ederek sonrasında yüksek mevkilere getirmiştir.¹²⁹ Harranlı Sâbiîlerin / Paganistler’in önemli bir kolu olan ve lider konumunda bulunan Kurre ailesine mensup Sâbit; taşıdığı Paganist gelenek mucibince Süryanice ve Grekçe’yi iyi bildiği, astronomi ve matematik gibi ilimleri haiz olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁰ Zira bu birikimi haiz olmayan bir kişinin bu kadar kolayca ve kısa sürede halife nezdinde itibar görmesi

¹²⁵ Yavuz Unat, “Yer”, **DİA**, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 481.

¹²⁶ Yüce, “Ali b. Îsâ el-Usturlâbî”, **DİA**, C. II, s. 401-402.

¹²⁷ İbn Ebû Usaybia, **Uyunü'l-Enba'**, s. 295. Ancak kaynaklarda doğum tarihi ihtilafıdır. Kaynaklardaki bu ihtilaf nedeniyle araştırmacılar farklı tarihler vermektedir. Bkz. Janis Ruska, "Sâbit b. Kurre", **İA**, C.X, İstanbul 1966, s. 14; Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 59.

¹²⁸ Erol Sever, **Asur Tarihi**, s. 241.

¹²⁹ İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s. 380.

¹³⁰ Bakkal, **Harran Okulu**, s. 84; O'leary, **İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, s. 108.

ve yüzlerce tercüme ve telif faaliyetlerine adını vermesi pek de makul görünmemektedir.

Birçok bilim adamı ve araştırmacı yetiştiren Sâbiîlerin seçkin bir aileye mensup olan Sâbit, bu ele geçmez ayrıcalıkla sağlam bir eğitimden geçmiş, gençliğinde sarraflık yaparak önemli miktarda paralar kazanmış ve rahatlıkla felsefe, tıp ve astronomi alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak bu araştırmalar ve çalışmalar sonucu değişen felsefi düşünceleri, tartışmaktan çekinmeyen yapısı sebebiyle doğup büyümüş olduğu Harran'dan ayrılmak zorunda kalmış, rahatça felsefi ve bilimsel çalışmalarını yapabileceği Kefertûsâ yerleşmiştir.¹³¹ Dârâ yakınında Fırat yarımadasında bulunan Kefertûsâ, Sâbit b. Kurre'nin h. 221 yılında doğduğu kasabadır.¹³²

Öncesinde çoğunlukla felsefe ile uğraşan Sâbit, Halife Mutazîd döneminde felsefe yanında mantık, matematik, geometri, astronomi, astroloji, astronomi ile ilgili birçok eser telif etmiştir.¹³³ Çok geniş ilmi birikimi olan Sâbit, felsefenin çeşitli alanlarında yetenekli, felsefenin esaslarını kendinde deruhte eden önemli bir filozoftur.¹³⁴ O dönemde tıp bilimini ve felsefeyi bütün yönleriyle bilip temsil edecek Sâbit b. Kurre dışında başka bir isim bulunmuyordu. Aynı zamanda felsefi ilimlerin tasnifin de de meşhur olmuş, ilimleri başarılı bir şekilde tasnif etmiştir. Sâbit, halife nezdinde, Bağdat Medinetü's-Selam şehrinde hem Sâbiîliğin mihmandarlığını yapmış hem de itiraz ettiği hususlarda Sâbiîliği yeni bir kisveye büründürmüştür.¹³⁵ Anlaşılan o ki Harranlı Sâbiîler ve bilime katkıları denince akla gelecek ilk isim Sâbit b. Kurre'dir. Bunun sebebi de yine onun nesebinden ya da nesebi dışında olan önemli filozof, tabip ve astronomların Sâbit'in çalışmalarını esas alıp takip etmeleridir.

¹³¹ İsmet Parmaksızoğlu, "Sâbit b. Kurre", **Türk Ansiklopedisi**, C.XXVII, Ankara: MEB Yayınları, s.500; Janis Ruska, Sâbit b. Kurre, **İ.A. C.X**, s. 14.

¹³² Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, **Vefayâtü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman**, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, C.I, s. 313

¹³³ Beyhakî, **Târîhu Hükemai'l-İslâm / Tetimmetu Sivani'l-Hikme**, s. 115; İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s.380; Kazım Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran**, s. 36.

¹³⁴ Saîd el-Endelûsî, **Tabakatü'l-ümem**, s. 37.

¹³⁵ İbn Ebû Usaybia, **Uyunü'l-enba'**, s. 295; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata; Racea Nuaym Zerzevir), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, C. XII, s. 418.

Mutazıd döneminde müneccim başı olan Sâbit, güneşin hareketlerini izlemiş, güneş yılını izah ettiği bir kitap kaleme almış ve güneşin zirve noktasını, parlama miktarını, hareketlerini ve değişimlerini tespit etmiştir. Bununla beraber Süryanice ve diğer dillere olan vukûfiyeti çok güçlüydü. Öncesinde sahip olduğu birikim ve dil gücüyle, diğer dillerden güzel bir üslupla Arapçaya tercüme eserler telif etmiştir.¹³⁶ Doğup büyüdüğü Harran'dan uzaklaşıp Bağdat'ta yaşayan Sâbit b. Kurre, halife Mutazıd zamanında tıbbın dışında ekseriyetle felsefe ile uğraşmıştır. Birçok alanda eseri bulunan Sâbit b. Kurre özellikle mantık, matematik, geometri, astroloji ve astronomi alanında önemli bilgiler ve bulgular ortaya koymuştur. Bilim sahasında önde gelen isimlerden biri olan Sâbit Öklid'in kitabını da mükemmel bir şekilde yorumlamıştır.¹³⁷ İlâveten mantığa giriş adlı eserini telif etmiş, aritmetik kitabını da tercüme etmiştir. Sâbit kısa sürede müneccimlerin başına getirilmiş, halife nezdinde makam ve mevkiler elde etmiştir. Tüm zamanlarını halife ile birlikte konuşarak ve sohbet ederek geçirmiştir. Hatta halife, onu yanında vezirler olmadan ağırlamıştır. Sahip olduğu bu makam ve mevki onu Harran Sâbiîlerinin başkanı durumuna getirmiştir.¹³⁸ Sahip olduğu erdemler onu dönemin önde gelenleri arasına yükseltmiştir.¹³⁹

Abbâsîler döneminde Hristiyanlar ve Sâbiîler arasında çeşitli ilimlerle uğraşan âlimler vardı. Sâbiîlerin önemli ilim adamlarından biri olan Sâbit b. Kurre, çeşitli ilim dallarına hâkim, felsefenin çeşitlerini bilen ve felsefenin özünü ve esaslarını benimseyen bir filozoftur. Bu âlim mantık, aritmetik, geometri ve astronomi vb. birçok alanda tercüme eserler dışında bizzat kendisi başarılı araştırmalar ve kitaplar telif etmiştir. Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî ve Kostâ b. Lûka ile aynı dönemde yaşamıştır ki bunlar o dönem İslam dünyasında felsefi ilimleri en iyi bilen üç kişiydi. Sâbit, Bağdat'da Halife Memun döneminde güneşin hareketlerini gözlemlemiş ve bu gözlemler sonucu elde ettiği bilgileri bir kitap haline getirmiş, Güneş yılı ile ilgili

¹³⁶ İbn Ebû Usaybia, **Uyunü'l-enba'**, s. 295, İbn Hallikan, **Vefayâtü'l-a'yan ve enbau ebna'z-zaman**, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1398/1978, C.I, s. 313.

¹³⁷ Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Endelûsî İbn Cülcül, **Tabakatü'l-etibba ve'l-hükema**, (thk. Fuad Seyyid), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, s. 75.

¹³⁸ İbnü'l-Kıftî, **İhbarü'l-ulema**, C.I, s. .93

¹³⁹ İbn Hallikan, **a.g.e.**, C.I, s. 313.

bilgilerini, güneşin vardığı doruk noktasını, Güneş yılının kaç güne tekabül ettiğini, güneşin hareket sayısını ve düzenini ifade etmiştir.¹⁴⁰

Yapılan araştırmalara göre Sâbit b. Kurre'nın genel konularla ilgili 7, tıp bilimi ve eczacılıkla ilgili 47, matematik ve geometri ile ilgili 46, fizik ve mekanik bilimi ile ilgili 5, astroloji ve astronomi bilimi ile ilgili 30, felsefe ve mantık 6, tarih ve coğrafya 5, siyaset ve ahlak 5, dinler tarihi ile ilgili 9, dil ve edebiyat 3, gizli ilimlerle ilgili 3, 5 mûsiki olmak üzere toplamda 181 eseri vardır. Bu eserlerin yaklaşık otuzu Türkiye ve Dünyada el yazması halinde muhafaza edilmektedir.¹⁴¹ Ancak bazı araştırmacılar Sâbiî inançları, tarihi ve ibadet esasları ilgili kaleme aldığı 10 eseriyle beraber toplamda 133 eserin müellifi olduğunu söylemişlerdir.¹⁴²

Doğup büyüdüğü şehri terk eden Sâbit, hilafetin merkezi Bağdat'ta sayılamayacak kadar tercüme faaliyetlerine girişmiş, hilafetin ve ilmi çevrenin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Kendinden ziyade çevresindeki Sâbiîler önemli makam ve mevkileri işgal etmiş, sahip olduğu onca birikim ve dehası, bitmek bilmeyen tercümelerine rağmen hak ettiği konuma halife tarafından getirilmemiştir. Halife Mutaz'ın en yakın dostu olan Sâbit'e Reisü'l-Felâsife unvanını vermemiş, daha az liyakatli olan kendi hekimi Galib'e vermiştir. Bilakis o, makam ve mevkileri hafife alarak ömrünü ilim ve tercüme vakfetmiştir.¹⁴³

Tercüme faaliyetlerinde Sâbit, daha önce Antakya akademisinde tecrübe edilen literal anlamlandırma yöntemine egemen biri olarak, İskenderiye akademisinin metaforik ve allegorik anlamlandırmaya dayanan çeviri yöntemi yerine, harfi yani literal dediğimiz açık ve ilk anlaşılan anlama dayanan yöntemi benimsemiştir.¹⁴⁴ Tercüme faaliyetleri ilk olarak âlim olmayan mütercimler tarafından yürütülmüştü. Mantık, ilahiyat, felsefi ve ilmi konuları haiz olmayan, Arapçayı yeterince

¹⁴⁰ Saîd el-Endelûsî, *Tabakatü'l-ümem*, s. 37.

¹⁴¹ Ali Bakkal, "Harran Tıp Okulu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, sayı: 34, 2015, s. 13.

¹⁴² İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 298-300; Demirci, *Beytül- Hikme*, s. 160.

¹⁴³ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 62.

¹⁴⁴ Nesim Doru, "İslam Felsefesinin Kaynaklarından Biri Olarak Harran Akademisi Ve Süryani Felsefesi", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, C. II, s. 86.

kullanamayan bu mütercimler tarafından gerçekleştirilen tercümeler yeterince bozuk ve eksikti. Bundan ötürü tercümelerde yoğunluk Süryaniceye verilmiş, sonra eserler süryaniceden Arapçaya tercüme edilmiştir. İlk dönem tercüme faaliyetleri bu şekliyle ilerlemiştir. İkinci dönem denebilecek tercüme faaliyetleri ise, Sâbit. Kurre'ye muhalif harfî tercüme yerine metaforik ve allegorik anlamlandırmaya dayanan Huneyn b. İshak'ın benimseyip öncülük ettiği çeviri yöntemi ile ilerlemiştir. Bununla beraber daha önceki çevirilerin aksine tercümelerin büyük çoğunluğu direkt olarak Arapçaya yapılmıştır. Bu yöntemle felsefenin yanında birçok alanda eser kaleme almıştır. Bunlar arasında en başta Kitabul-Medhal ile'l-Mantık adlı eseri Kitabul-Aritmetik Hilet-i Ber isimli kitabın ihtisarı gelmektedir.¹⁴⁵

Sâbit b. Kurre'nin eserleri yalnızca grekçe ve Süryanice tercüme ile sınırlandırılmayacak kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Olağanüstü matematik ve felsefe eserleri, Aristonun physica'sı, yıldızların tabiat ve tesirleri, ahlak ve musikinin ilkelerine dair eserleri; I. Analitikler ve Hermeneutica'nın telhisleri gibi daha sayamayacağımız matematik ve astroloji eserlerini içine almaktadır.¹⁴⁶ Kendinden yaklaşık bir asır evvel yaşamış olan ünlü astronom ve coğrafyacı Batlamyus'un *el-Mecisti* adlı eserini Arapçaya şerh etmiş, bu işi yaparken eserde bulunan bilgilerin yanı sıra kendi görüş ve düşüncelerini eklemiş, kendi zamanı için yeni sayılabilecek trigonometri ve astronomi bilgisini eklemiştir.¹⁴⁷

Daha önce Neyrizi tarafından yapılan çeviri üzerine düzeltmelerde bulunmuş, ikinci bölümünden Grekçe orijinali kaybolan *Kitâbü'l-İktisâs* adlı astronomi eseri yine Sâbit b. Kurre sayesinde günümüze ulaşmış, *Tastîhu'l-Küre* adlı eserin Grekçe orijinali kaybolmuş ve Sâbit'in Arapça tercümesi sayesinde günümüze ulaşmıştır.¹⁴⁸

Sâbit geometri alanında daha öncesinde çevirisi yapılan Öklid'in *Elementler* adı eseri üzerine düzeltmeler yapmış, *Kitâbü'l-Mu'tayât* adlı eserini Huneyn b. İshak

¹⁴⁵ Demirci, **Beytül-Hikme**, s. 147-148; Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, s. 47; Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 423-424.

¹⁴⁶ Macit Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, (çev. Kasım Turhan), 2. bsk., İstanbul: İklim Yayınları, 1987, s.20-21.

¹⁴⁷ İlhan Kutluer, "Dr. Şakir Kocabaş'la Çağdaş Bilim Felsefeleri ve İslam'da Bilgi Üzerine", **İslam ve Bilim**, İstanbul: Seha Neşriyat, 1993, s. 177.

¹⁴⁸ Cengiz Aydın - Gülseren Aydın, "Batlamyus", **DİA**, C.V, Ankara, 1992, , s.197-198.

ile *Kitâbü'l-Kısme* adlı eserini Muhammed el-Bağdâdî ile birlikte tercüme etmiş, *Kitabu'l-Musadarat* adlı kitabını ise Sâbit bizzat kendisi tercüme etmiştir. Yine geometri ile ilgili Pergalı Apollonios'un *Kitâbü'l-Mahrûâtât* (Konikler) adlı önemli kitabını, Hilâl b. Ebî Hilâl el-Hımsî ile Arşimed'in *Kitâbü'l-Küre Ve'l-Ustuvâne* adlı kitabını, İshak b. Huneyn ile yine Arşimed'in *Terbî ed-Dâire*, *Kitâbü'l-Me'hûzat*, *Kitâbü'd-Devâir el-Mütemâsse* adlı eserlerini, İskenderiye Ekolü mensuplarından Theodosios'un eserlerinden *Kitâbü'l-Üker* adlı eserini, Maneleos'un eserlerinden *Kitâbü Usûlü'l-hendese'sini*, Nikomakhos'un aritmetiğe giriş mahiyetindeki *el-Medhal ilâ ilmi'l-aded'i*, Theophrastos'un *Tefsîru Kelimetî Aristoteles fî'l-hâle ve kavsi kuzah* adlı eseri kendisi tercüme etmiştir. Batlamyus'un *el-Macastî* adlı eseri astronomi konusunda temel kitap olup Hârûn Reşîd döneminde Arapçaya Yahya b. Halid b. Bermek tarafından tercüme edilmiş, Me'mûn zamanında Haccâc b. Matar, daha sonra Huneyn b. İshak ile oğlu İshak taraflarından tekrar tercüme edilmiştir. Sâbit b. Kurre tarafından düzeltilmiş ve tam haliyle neşredilmiştir.¹⁴⁹ Batlamyus'un *Coğrafya* adlı kitabını ilk olarak el-Kindî ile el-Harezmi tercüme etmiş, sonrasında Sâbit b. Kurre yeniden ıslah ve tercüme etmiştir. Fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁰

Tıp alanında yazdığı eserlerin bir kısmını Galen'in eserlerinin tercümesi oluşturmaktadır.¹⁵¹ Tıp alanında *Kitâb el-Baytara* adlı eseri Farsçadan Arapçaya tercüme etmiş, *Kitâb ez-Zahîre fî 'ilmi't-tıbb* adlı eser Topkapı Ahmed III Kütüphanesi (nr. 2098), Bursa Haraçcioğlu Kütüphanesinde mevcuttur (nr.1117).¹⁵² *Cevâmi'u Kitâbı Edviyyeti'l-müfrede* adlı eseri Galen'in basit ilaçlarla ilgili eserinin tercümesidir. Ayasofya Kütüphanesi'nde (nr.3631) yazma bir nüshası mevcuttur. *Cevâmiu Kitâbı Mirretü's-sevdâ* siyah, acı safra hakkındadır. *Cevâmi'u Kitâbı Emrâzü'l-Hâdde* Galen'in kronik hastalıklarla ilgili eserinin tercümesidir. *Cevâmi'u*

¹⁴⁹ Ülken, *Uyanış Devilerinde Tercümenin Rolü*, s. 113.

¹⁵⁰ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem: Milletlerin Bilim Tarihi (Metin-Çeviri)*, s. 27-24; İbn Nedim *Fihrist*, s. 380; Kiftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 52-53, 93,98; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 298-300; Sâbit b. Kurre'nın eserleri için bkz. Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 60-69.

¹⁵¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 298.

¹⁵² *Fihrisu mahtutati't-tıbbi'l-İslâmî bi'l-lugati'l-Arabiyye ve't-Türkiyye ve'l-Farisiyye fî mektebâti Türkiyâ*, Ramazan Şeşen, Cemil Akpınar, Cevad İzgi, Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1984/1404. 527, 24, 4 s. ; 24 cm. Kitabın Türkçe adı: Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) kataloğu, 1. Kütüphane katalogları_El yazmaları_Türkiye 2. Tı. S. 157

Kitâbi 'l-kesreti li- Câlinus Galen'in bir eserinin Arapça tercümesidir. *Cevâmi 'u Kitâbi Esnâfi 'l-emrâz*, *Cevâmi 'u Kitâbi fî Tedbîri 'l-emrâz 'l-hâdde 'alâ reâ pokrat*, *Cevâmi 'u Kitâbi Câlinus fî 'z-Zübûl* yine tercüme eserlerindendir. *Cevâmi 'u Kitâbi Teşrîhu 'r-rahim* Galen'in rahim anatomisi ile ilgili eserinin tercümesidir. *Cevâmi 'u Kitâbi Sûi 'l-mizâci 'l-muhtelif* Galen'in kötü ve değişik mizaçlarla ilgili eserinin tercümesidir. *Cevâmi 'u Kitâbi Câlinus fî kuva 'l - Edviyyeti 'l-müsehhile*, Ayasofya kütüphanesinde 3725 numara yazma nüshası mevcuttur. M. VI. asırda yazılmıştır.¹⁵³

Cevâmi 'u Kitâbi Câlinus fî 'l-Mevlûdîne li seb'ati Eşhûrin, Galen'in yedi aylık olarak doğan bebeklerle ilgili eserinin tercümesidir. *Cevâmi 'u Kitâbi 'l-kesreti li- Câlinus* Galen'in bir eserinin Arapça tercümesidir. *Cevâmi 'u mâ kâlehû Câlinus fî kitâbihî Teşrîfü Sınâ'ati't-tıbb* Galen'in “Tıp Sanatının Şerefi” isimli eserinin tercümesidir. *Risâle fî cedâvil-i Câlinus* yine kaleme aldığı eserlerden biridir.¹⁵⁴ Hypsikles'in *Usûlü 'l-hendese* adlı eseri Haccâc b. Matar, İshak b. Huneyn, Sâbit b. Kurre tarafından çevrilmiştir. Batlamyus'un talebelerinden Suri için telif ettiği astrolojiye dair *Kitâbü 'l-Makâlâti 'l-Erba'* adlı kitabını İbrâhim tercüme etmiş, daha sonra Huneyn b. İshak ıslah ve tashih etmiştir. Kitabın ilk makalesini Otokios yorumlamış, bunun önemli konularını Sâbit bir araya getirerek Arapçaya çevirmiştir.¹⁵⁵

Bunların dışında Sâbiîlerin inanç ve ibadetleriyle ilgili kaleme aldığı eserleri de mevcuttur. Uymaları gereken farzlar ve uygulamalar, ölümlerin tekfini ve defni, Sâbiîlerin inançları, temizlik ve necaset, ibadet vakitleri bu türden eserlerdir. Bunun yanı sıra Arapçaya tercüme edilmemiş süryanice kitapları da mevcuttur.¹⁵⁶

İsâ b. Üseyd en-Nasrânî, Sâbit'in övdüğü ve itibar gösterdiği meşhur talebelerinden biridir. Süryanice arapça çeviri hususunda mahirdir. Sâbit ile birlikte Süryanice tercümeler yapmıştır. Aralarında geçen tartışmalar ve soru cevaplar

¹⁵³ Ramazan Şeşen, *Fihrisu mahtutati't-tıbbi'l-İslâmî*, s.159.

¹⁵⁴ Ramazan Şeşen, *Fihrisu mahtutati't-tıbbi'l-İslâmî*, s.166-167; Ayrıca diğer kitaplarının listesi için Bkz. İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 380; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 298-300; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 85-100.

¹⁵⁵ Saîd el-Endelûsi, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 29; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 113; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema* s.37.

¹⁵⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 97; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s.300.

neticesinde *Kitâbü Cevebât-ı Sâbit li-Mesâil-i Îsâ İbn Esîd* adlı bir kitap meydana getirmişlerdir. Oğlu Sinân, Ebu'l Hasan el-Harrânî İbrâhim b. Sinân onun yetiştirdiği talebelerindendir.¹⁵⁷ Torunları da ailenin diğer efradı gibi ilimle şöhret bulmuştur. Ayrıca halife el-Mutezid de ondan felsefe ve diğer bilim alanlarında ders almıştır

Memun tercüme ve ıslah faaliyetlerine çok düşkün birisiydi. Onun açtığı bu yoldan birçok âlim ve siyasetçi ilerlemiştir. Kâtip Çelebinin söylediği gibi “eğer Sâbit. Kurre ’nın Arapça tercümeleri olmasaydı Yunanca bilen kimse olmadığı için hiç kimse felsefe literatüründen faydalanamayacaktı” demiştir.¹⁵⁸ Bazı kaynaklarda Me’mûn devrindeki mütercimler arasında Sâbit b. Kurre’nin adı geçse de bu doğru değildir.¹⁵⁹

H. 288 yılında 77 yaşında vefat eden Sâbit,¹⁶⁰ arkasında birçok dostluk ve başarılar bırakarak bu dünyadan göçmüştür.

3.4. Bettânî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir b. Sinân er-Rakkî el-Harrânî, daha kısa ve meşhur olan künyesi ise Ebu Cafer Muhammed b. Sinân b. Cabir el-Harrânî'dir.¹⁶¹ İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'inde geçen Rakkî nisbesi ise hayatının büyük kısmını geçirdiği, ünlü gözlem ve çalışmalarını yaptığı Fırat'ın sol sahilinde Orta Çağın bilim ve kültür merkezi Rakka şehrinden gelmektedir.¹⁶² Babası Câbir b. Sinân da dönemin astronomları ve alet sanakatları arasında zikredilir.¹⁶³ Nitekim astronomi aletleri icat ve imal etmedeki becerisi de tezimizi desteklemektedir. Batı'da Albetanius, Albategnus veya Albategni olarak tanınan,¹⁶⁴ daha çok Bettânî olarak bilinen Muhammed b. Câbir İslam astronomlarının en büyüklerinden biridir.¹⁶⁵ Mütercimlerin

¹⁵⁷ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 380-381; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s.298; Kıfti, *İhbarü'l-ulema*, s. 188.

¹⁵⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdat: Mektebetü'l-Mesnâ, 1941, C.II, s. 1594.

¹⁵⁹ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem: Milletlerin Bilim Tarihi (Metin-Çeviri)*, s. 21.

¹⁶⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 297; İbnü'l-Kıfti, *İhbarü'l-ulema*, s. 98.

¹⁶¹ İbnü'l-Kıfti, , *İhbarü'l-ulema*, s. 212-213; Mehmet Çelik - Şükran Yaşar, “Ortaçağ Bilim Dünyasından bir Portre İslam Âleminin Batlamyosu: el-Battânî (H. 244-317/ M. 858-929)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, sayı: 2, 2005, s. 14.

¹⁶² İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 389-390.

¹⁶³ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 396.

¹⁶⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 428.

¹⁶⁵ Hitti, *a.e.*, s. 428, O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 100.

arasında ismi zikredilsede asıl meşhur olduğu ilim dalı astronomidir. Bettânî ve Harrânî nisbelerinden anlaşılacağı üzere Harran'ın köylerinden Bettan'da¹⁶⁶ dünyaya geldiği söylenebilir. Ailesi yıldızlara tapan Harran kökenli Sâbiîlerdendi. İbn Hallikan el-Bettânî'nin Müslüman olup olmadığını bilmediğini ancak diğer iddiaların aksine isminin Müslüman olduğuna delalet ettiğini ifade eder.¹⁶⁷ İlâveten yapılan bazı araştırmalarda babasından itibaren kendisinin Müslüman olduğu söylenmektedir.¹⁶⁸ Hayatının ilk dönemiyle ilgili bilgiler kısıtlıdır. Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda net bilgi bulunmamakla beraber takriben h. 240 M. 854 yılında doğduğu tahmin edilebilir.¹⁶⁹ Batıda eseri ilk çevrilen isim olduğu için İslâm matematikçilerinin birçoğundan daha fazla tanınmıştır. Birçok eseri Latinceye çevrilen Bettânî, Rakka'da kendisi için bir rasathane kurdurdu ve 877-918 arasında 42 yıl bu rasathanede çalıştı.¹⁷⁰ Daha sonra Bağdat'a yerleşti. H. 264 (m. 877-878) yılında astronomik gözlemlere başladı, 306 (918) yılına kadar devam etti.¹⁷¹ Yaklaşık kırk iki yıl boyunca çalışmalarını devam ettiren Bettânî geometri, astronomi ve astroloji alanında döneminin önde gelen bilgin ve gözlemcilerden biri olmuştur. Bettânî; gözlem sonuçları ve geliştirdiği astronomi aletleriyle astronomi tarihine geçmiş ve İslam dünyasının bilim tarihindeki rolünün sadece klasik eserlerin korunmasından ibaret olmadığını, aynı zamanda önemli çalışmalarla bilimsel gelişmelere katkıda bulunduğunu gösteren bilim adamlarından birisi olmuştur.¹⁷² Bilhassa astronomi ve matematiğe olan aşırı ilgisi, bilimsel faaliyetlerini iştiaqla gerçekleştirmesi Rakka'dan siyaset, bilim ve medeniyetin merkezi olan Bağdata yolculuğuna vesile olmuştur. Bu sayede çağdaşı olan önemli bilim adamları ile temasa geçmiş, Bağdat bilim çevresi tarafından tanınmış ve hak ettiği şöhrete bu sayede ulaşmıştır.¹⁷³ Kaynaklarda Rakka halkından Benî Zeyyât ailesinin uğradığı zulüm nedeniyle onlarla

¹⁶⁶ Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, c. I, s. 334.

¹⁶⁷ İbn Hallikan, **Vefayâtü'l-Ayân**, C.V, s. 164.

¹⁶⁸ Carlo Alfonso Nallino, "Bettani, Al-Battani", **İ.A.**, C. II, İstanbul, 1970, s. 577.

¹⁶⁹ Edward Fendik, **İktifaü'l-Kanu' bima Hüve Matbu'**, (thk. es-Seyyid Muhammed Ali el-Bebelavi), Kahire: Matbaatü't- Te'lîf, 1896, s. 358.

¹⁷⁰ Ülken, **İslam Felsefesi**, s. 297; İbn Hallikan, **Vefayâtü'l-a'yan**, s. C.V, s. 164.

¹⁷¹ İbnü'l-Kıftî, **İhbarü'l-ulema**, s. 213; Ferruh Müftüoğlu, "Bettani", **DİA.**, C. VI, s. 9, 1992.

¹⁷² Ahmet Eyim, "Bilimde İdealleştirme Kullanımı ve Tarihsel İki Örnek: Descartes ve el-Bettani", **Kutadgubilig dergisi**, sayı: 11, 2007, s. 265.

¹⁷³ Çelik - Yaşar, **a.g.m.**, s. 14.

birlikte Bağdat'a gittiği söylenir.¹⁷⁴ Bettânî 71 yaşındayken Bağdat'tan dönüş yolculuğu üzerinde Dicle nehri kıyısında bulunan musul civarında yer alan Hadr¹⁷⁵ veya Samerra şehri civarında yer alan Kasr-ı Cis'de vefat etmiştir.¹⁷⁶

Astronomi alanında el-Harizmi ve el-Fergani'nin yaptığı çalışmalar önemli olmakla birlikte İslam astronomlarından en büyüğü şüphesiz el-Bettânî'dir. Bettânî, astronomi bilimine geliştirdiği aletler ve gözlem sonuçları ile önemli katkılarda bulunmuş, gözlem ve hesap çalışmalarını ilerletmiştir. Bettânî'nin astronomi tarihinde önemli bir isim olmasının nedeni, şüphesiz, kitabında yer verdiği orijinal çalışmalarıdır. O yalnızca tercüme ve tashih ile uğraşmamıştır. Gök cisimlerinin hareketleri ile ilgili kendisinden önce ortaya konulan kuramları bilhassa Hipparkus ve Batlamyus modellerini düzenleme ve gözlemlerle geliştirmeye çalışması dikkate değer bir çabadır. En ünlü eseri Astronomi Cetvelleri Kitabının (Kitab el-Zic) önsözünde, yaptığı çalışmalarla diğer cetvellerdeki yanlışların ve farklılıkların ortadan kaldırılması ve gök cisimlerinin hareketleri ile ilgili teorisinin yeni gözlemlerle düzenlenip geliştirilmesini amaçladığını söylemektedir.¹⁷⁷ Bu eserde Bettânî 42 yıl devam ettirdiği gözlemlerini bir araya getirmiş, Batlamyus astronomisindeki pek çok yanlış düzeltmiştir. Batlamyus'tan (85-165) daha doğru olarak tespit ettiği yıldızları ve hareketlerini gösterir katalogları Avrupa'da Nikolas Kopernik'e kadar kullanılmış, Kopernik'in etkilendiği önemli isimlerden olmuştur. Bettânî açık ve doğru bir şekilde Ay tutulmasını, mevsimlerin süresini, Güneş'in hakiki ve ortalama hareketini, iki itidal tahtası ortasındaki gerilemeyi ortaya koymuştur. Ekliptik'in maylin, tropik yılı ve mevsimleri doğru olarak tespit etmiş, ay ve gezegenlerin hareketleriyle ilgili pek çok yanlış hesaplamayı düzeltmiş, yeni ayı tespiti konusunda orijinal metotlar kullanmıştır. Güneşin zenit noktasında bulunabileceği, en yüksek noktanın değişmezliği hakkındaki Batlamyus teorisini yıkmış, güneşin zahiri görüntüsündeki çapının değişebileceğini yine Batlamyus görüşünün aksine ispatlamış, yılın 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak hesaplamıştır. Bu hesaplama gerçeğinden 24 saniye fazlalık demektir.

¹⁷⁴ İbnü'l-Kıfti, **İhbarü'l-ulema** s. 213; İbnü'n-Nedim, **Fihrist**, s. 390.

¹⁷⁵ İbn Hallikan, **Vefayâtü'l-Ayân**, s. C.V, s. 164.

¹⁷⁶ Carlo Alfonso Nallino, "Bettani, Al-Battani", **İ.A.**, C. II, İstanbul 1970, 577

¹⁷⁷ Ahmet Eyim, "Harran'dan Modern Bilime Bir Köprü: el-Battani", **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)**, C.I, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), Şanlıurfa 2006, s.335.

Ortoğrafik projeksiyon yardımıyla küresel trigonometri çözümleri bulmuştur.¹⁷⁸ İnce gözlem ve isabetli ölçüleriyle Dünyanın ekliptik eğriliğinin 23'e 35 olduğunu hesaplamıştır.¹⁷⁹ Benû Mûsa ile başlayan ve Öklid ile Appollonus'un eserlerinin temel teşkil ettiği bu çalışmalar, Sâbit b. Kurre'dan sona, trigonometriyi sistematik şekle sokan ve onun alanını küresel trigonometriye dek genişleterek Sinüs, Kosinüs, Tanjant, Kotanjant'ların ilk tablosunu tam olarak hesaplayıp, trigonometrik oranlar

fikrini matematiğe sokarak astronomik işlemlerde kullanan Harranlı Muhammed b. Cabir el-Battânî bu sayede diğer astronom ve matematikçilerden ziyade Avrupa'da tanınan ilk bilginler arasında yer almıştır Ortaya attığı bu fikirler onu trigonometrinin ilk mucitleri arasında saymamıza imkan sağlamaktadır.¹⁸⁰

Her ne kadar Bettânî; Ebülvefa, Ahmet Hasib ve Harezmi'den sonra yaşamış ve bu âlimler gibi matematik ve astronomi alanında ilk sırada yer almamış olsa da Batı'da ilk tanınan ilk âlim olmuş, diğer matematikçi ve asronomların eseri ona izafe edilmiştir.¹⁸¹ Eserlerinden *Kitâbü'l-Mârifeti'l-Metâi-il Bürûc fî mâ beyne Erbe'il-Felek*: 12 Burcun Gök Küresinin Rubu' (1/4) Dâhilindeki Doğuş Yerlerinin Bilinmesi anlamına gelen astronomi ile ilgili bu önemli eseri boylamların 0° den 36°'ye kadar tekabül eden hareket çizgisi cetvelidir. Bettânî'den önce böyle bir cetvel yapılmamıştır. Kendisinden önce yaşamış olan büyük bilgin Habeş el-Hâsib'in Zic'in de bu cetvel bulunmamaktadır. Ancak kendisinden sonra yazılan Zîclerde bu cetvel görülmektedir. *Risaletün fî't-Tahkik-i Akdari'l-İttisilat*: Yıldızların Yan Yana Gelme Ölçümlerinin Araştırılması Hakkında Risale anlamına gelen eseri yıldızların enlemlerinden yararlanarak ışık gönderişlerini küresel trigonometriden faydalanarak açıklamaya ve halline çalışır. *Şerhü'l-Makilati'l-Erba'a li-Batlamyus*: Batlamyus'un Dört Kitap Adlı Eserinin Şerhi isimli eseri adından da anlaşılacağı gibi, Batlamyus'un Dört Kitap adlı eserinin izah ve şerhidir. Robertus Retinensis tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. *Kitâbü'z-Zîc* isimli kitabı astronomi ve küresel trigonometrinin gelişmesinde çok büyük rol oynamış, önemi yazılışından üç asır sonra Batı'da da anlaşılmış ve eser XII.

¹⁷⁸ Abdullah Ekinci, "Bilimin Öncü Şehri: Urfa", **Harran ve Çevresi Tarih**, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2019, s. 24; Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 511-512; Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 70-71.

¹⁷⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam'da Bilim ve Medeniyet**, s.177.

¹⁸⁰ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 32; Seyyid Hüseyin Nasr, **a.y.**

¹⁸¹ Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, s. 186.

yüzyılda Robertus Retinensis ve Plato Tibastinus tarafından Latince'ye tercüme edilmiştir. Plato Tibernitus ve Robertus Retinensis astronomiye dair Bettânî'den önemli tercümelemler yapmıştır.¹⁸² *el-Cami' fî hisâbi'n-nücûm ve mevâzi'i mesîrihe'l-mümtehan* olarak da anılır. Bu kitabın iki nüshasının bulunduğu ve ikincisinin daha geliştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸³

3.5. Sinân b. Sâbit

Köklü, ilimle meşhur olmuş bir ailenin çocuğu ve matematik, tıp, astronomi gibi birçok bilim dalında şöhet bulmuş bilim insanı Sâbit b. Kurre 'nin oğlu olarak dünyaya gelen Sinân'ın ölüm tarihi birçok kaynak tarafından tespit edilmesine rağmen doğum tarihi tespit edilememiştir. Yetmiş ve seksen yıl yaşadığı farz edilirse doğum tarihi h. 250 ile 260 yılları arasında olabilir.¹⁸⁴ Ancak Halife Muktedir Billah halife olduğu zaman Sinân on üç yaşlarında idi. Buradan hareketle H. 282 yılında doğduğu söylenebilir.¹⁸⁵ Tam adı, Ebû Saîd Sinân b. Sâbit b. Kurre b. Mervân b. Sâbit b. Zekerıyya es-Sâbî el-Harrânî es-Sâbî' el- Harrânî'dir.¹⁸⁶ Kurre ailesi Harranlı olup, Sâbit b. Kurre 'den sonra Bağdat'ta yüksek kademelerde yer alan, nesilden nesile bilim mirasını aktaran en önemli ailelerden biridir.¹⁸⁷

Halife Mehdi ve Hârûnreşîd döneminde Bizansa karşı elde edilen siyasi başarılar ve zaferler ile bu çağ altın çağ olarak isimlendirilmiş ve tarihe geçmiştir. Bu siyasi başarılar her ne kadar sebep teşkil etse de asıl devir açan, bu çağın altı çağ olarak isimlendirilmesine amil olan şey islam tarihinde fikir ve düşünce alanında önemli fikri atılımların ve uyanış hareketinin tahakkuk etmesidir ki bu yüzyılda gerçekleşen fikri atılımın benzeri düşünce ve kültür tarihinde görülmemiş, önemli bir dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir. Bilim ve bilimsel çalışmaların temayüz ettiğı, akli ve nakli

¹⁸² Müftüoğlu, "Bettani", *DİA.*, C.VI, s. 10; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 186 vd.

¹⁸³ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 390; İbnü'l-Kıfti, *İhbarü'l-ulema*, s. 213; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan*, C. V, s. 164; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 70, Nallino, "Bettani, Al-Battani", *İ.A.*, C. II, s. 577.

¹⁸⁴ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 380; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 300-304;

¹⁸⁵ Ebû Saîd Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî, *Siyâsetü'n-nüfûs*, (thk. Abdülfettâh Ahmed Fâvî), Kahire: el-Matbaatü'l-İslâmiyyeti'l-Hadise, 1992, s. 39.

¹⁸⁶ İbnü'l-Kıfti, *İhbarü'l-ulema*, s. 148.

¹⁸⁷ Mahmut Kaya, "Sinân b. Sâbit", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 239; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 159.

ilimlerin gelişip parladığı, islam medeniyetinin en parlak olduğu dönemdir.¹⁸⁸ Siyasi başarıların akabinde fikri çalışmaların hala canlılığını koruduğu, bu dönemde dünyaya gelen Sinân öncelikle babasının yanında babasının tercüme ve birikiminden istifade etmiştir. Özellikle tıp ve felsefe alanında babasına çok şey borçlanmış. Hatta babası hem tıp öğrenimine teşvik etmek için hem de kendisi gibi doktor olmasını istediği için oğlu adına kitap kaleme almıştır.¹⁸⁹ Sinân; babasının haricinde İshak b. İmrân el-Bağdadi,¹⁹⁰ Kustâ b. Lûkâ el-Ba‘lebekkî,¹⁹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî,¹⁹² Buhtîşû‘ b. Yuhanna¹⁹³ gibi döneminin önde gelen isimlerin çağdaşı olarak onların birikim ve deneyimlerinden de istifade etmiştir.

Harranlı Sâbiîlerden olan Sinân b. Sâbit Abbâsîler döneminde halife Muktedir Billâh ve Kâhir Billâh’ın hizmetinde bulunmuş, özel doktoru olarak çalışmış;¹⁹⁴ tıp, dil ve astronomi alanında maharetini göstermiştir. Râzi Billâh döneminde ise daha çok tıp sahasında ön plana çıkmıştır. Fikir ve teşebbüs olarak Mansûr dönemine kadar uzanan; Halife Me’mûn’un kurduğu Beytû’l-Hikme’nin müellif ve mütercimleri içinde yer alan Sâbit b. Kurre’nin oğlu Sinân’da yer almıştır. Babasından tahsil gören Sinân daha çok tıp, matematik, astronomi ve tarih alanlarında yoğunlaşmış ve tercüme işiyle de ilgilenmiştir.¹⁹⁵ Bununla beraber edebiyat ve tarih alanında kültür sahibi idi. Astronomi alanına vakıf, tıp alanında mahir idi.¹⁹⁶ Halife Kâhir Billâh her ne kadar Müslüman olmaya zorlamışsa da Sinân Müslüman olmamış, bir müddet halife korkusundan dolayı Horasan’da yaşamış, daha sonra Bağdat’a dönen Sinân sonrasında İslâmiyet’i kabul etmiş ve Bağdat’ta Müslüman olarak ölmüştür. Sâbiî ailesinden Müslüman olan ilk kişi Sinân b. Sâbit’tir.¹⁹⁷ Yalnızca bunlarla sınırlı kalmamış makam ve mevki olarak yükselmiş, kendini ön plana çıkarmıştır. Babasının aksine Sinân

¹⁸⁸ Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 417.

¹⁸⁹ İbnü’l-Kıftî, **İhbarü’l-ulema**, s. 93.

¹⁹⁰ İbn Cülcül, **Tabakatü’l-Etubba**, s. 84; İbn Ebû Usaybia, **Uyunü’l-enba’**, s. 478-479.

¹⁹¹ İbn Cülcül, **Tabakatü’l-Etubba**, s. 76; İbn Ebû Usaybia, **Uyunü’l-enba’**, s. 329- 331; İbnü’n-Nedim, **Fihrist**, s. 410-411.

¹⁹² İbn Cülcül, **Tabakatü’l-Etubba**, s. 77-80; İbn Ebû Usaybia, **Uyunü’l-enba’**, s. 414-427; İbnü’n-Nedim, **Fihrist**, s. 415-416;

¹⁹³ İbn Ebû Usaybia, **Uyunü’l-enba’**, s. 277.

¹⁹⁴ İbnü’l-Cevzi, **el-Muntazam fi Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem**, s. C. XII, s 62.

¹⁹⁵ Kaya, “Sinân b. Sâbit”, **DİA**, C. XXXVII, s. 239.

¹⁹⁶ Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut, (thk. İhsan Abbas), **Mu‘cemu’l-Üdeba**, Beyrut: Dar’ül Ğarb el-İslami, 1993, C.III ,s. 1405.

¹⁹⁷ İbn Ebû Usaybia, **Uyunü’l-enba’**, s.300-301; Yâkut, **Mu‘cemu’l-üdeba**, s. 1405.

“*reîsü’l-etıbbâ ve’l-felâsif*” unvanına layık görülmüştür. Zira Halife Muktedir, h. 319 M. 931 yılında tabiplerin imtihanlarını Sinân b. Sâbit’e yaptırmıştır.¹⁹⁸

ez-Zahire olarak bilinen künnaş isimli eserin müellifi de Sinân b. Sâbit’tir. Ahmet b. Tayyib’in risalesine cevap niteliğinde bir eserdir.

M. X. asırda İslâm şehirlerinde doktorların sayıları da hızla artmış, bir bölgedeki doktorların sayısı binlerle ifade edilir olmuştur. Sinân b. Sâbit’in başhekim olduğu bir sırada h.319 M. 931 yılında Bağdat’ta bir tabip, yanlış tedavi yüzünden bir hastasının hayatını kaybetmesine sebebiyet vermiş ve konu halifeye şikâyet edilmiştir. Bu hadise üzerine Halife, Sâbit b. Sinân’a bir heyet oluşturup doktor olduğunu iddia eden kişilerin sınava tabi tutulmalarını emretmiştir. Halife bu sayede tıp bilimini ve doktorların faaliyetlerini kontrol etmeyi hedeflemiştir. Sâbit b. Sinân’ın başkanlığında h. 319 M. 931 yılında yapılan sınavda 860 kişiye tıpta yeterlilik belgesi verilmiştir. Bu sayıya hastanelerde ve sarayda doktorluk yapanlar ile tabip olmadığı halde halk tababeti yapan ve hastaları basit ilaçlarla tedavi eden kimseler dâhil değildir.¹⁹⁹ Nitekim bu görevi yerine getirmek özel bir çaba ve birikim gerektiriyordu.

Emeviler döneminde temelleri atılan, Abbâsîler döneminde ilk parlak devirini yaşayan, tam teşekküllü bir şekilde kurulmaya başlayan bîmâristan’ın ilk örneği Hârûn Reşîd dönemine rastlar. Bağdat’ta kurulan bu bîmâristan İslam tarihinde ilk örnektir. Farsça’dan türetilen bîmâristan, hastahane anlamına gelmektedir.²⁰⁰ İsimden ve yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle İran Cündişâpûr tıp okulu ve hastahanesi örnek alınmıştır. Tıp alanında şöhret bulan Sinân, bu hastanelerin kuruluşuna hem öncülük etmiş hem de önemli kademelerde faaliyette bulunmuştur. Büveyhiler’den Mecdüddeve’nin annesi adına Bağdat’ın Suku Yahya semtinde diele nehri kıyısına kurulan Bîmâristanü’s-Seyyide ünlü hekim Sinân b. Sâbit tarafından h. 306 M. 918 yılında hizmete açılmıştı. Kendisi açmakla yetinmemiş orada kalarak tabiplerin sınıflandırılmasıyla uğraşmıştır. Bu bîmâristan’ın aylık giderleri 600 dinara ulaşmıştır.

¹⁹⁸ İbnü’l-Kıfti, *İhbarü’l-ulema*, s. 148-149.

¹⁹⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü’l-enba*, s. 302; İbnü’l-Kıfti, *İhbarü’l-ulema*, s.148-149; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 72.

²⁰⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 497-498; Arslan Terzioğlu, “Bimaristan”, *DİA*, C. VI, s.163.

Bunu planlamış ancak paraya elini sürmemiştir. Benzer şekilde Sinân M. 918 yılında bir hastahane yaptırması için Halife Muktedir-Billâh'ı teşvik ederek Bâbüşşâm semtinde Bîmâristânü'l-Muktedirî'yi inşa ettirmiştir.²⁰¹ Hatta Bağdat Bîmâristân'ının yönetimi de Sinân da idi.²⁰² Türk asıllı Emîrû'l-Ümerâ Ebü'l-Hasan Beckem Sinân'ı özel hekimliğine getirmek için sarayına davet etmiş, sert mizacından ötürü Sinân'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Sinân'ın, Beckem'e ahlâkî reçete mahiyetinde bir mektup gönderdiği bilinmektedir. Mektuptan sonra sertliği azalmış, daha makul ve adil bir devlet adamı olmuştur. Sonrasında Vâsıt şehrinde yine kuruluşunda Sinân'ın etkili olduğu fakir ve düşkünler için bir dârüzziyâfe ve Bağdat'ta bir bîmâristan yaptırmıştır.²⁰³

Sağlık hizmetleri ve tıp alanında şöhret bulan Sinân h. 331 yılında zilkade'nin başlarında bağırsak hastalığından vefat etmiştir.²⁰⁴

Sinân, her ne kadar şöhretini tıp ve sağlık hizmetlerine borçlu bir hekim olmasına rağmen kaynaklarda onun tıpla ilgili herhangi bir eserine rastlanmamıştır. Buradan anlaşılan hayatını tıp alanında kitap yazmaya değil insanlara hizmet etmeye adanmış, şöhretini bu sayede kazanmıştır. Çıkarılabilecek bir sonuç kanaatimce bu faaliyetleri yaparken şöhret amacı gütmemiştir. Nitekim kaleme aldığı diğer kitaplar yalnızca tıp, astronomi ve geometri gibi nakli ilimlerle ilgili değildir. O ahlak, siyaset ve tarih alanında eser telif etmiştir. Sinânın eserleri arasında günümüze ulaşan iki risalesi de tıpla ilgili olmayıp biri ahlak diğer de astronomi ile ilgilidir. Bunlardan birincisi *Siyâsetü'n-Nüfus* adını taşıyan ahlâkla ilgili küçük bir risâledir. Astronomi alanında kaleme aldığı halk astronomisi ve meteorolojisi ile ilgili *Kitâbü'l-Envâ'* adındaki diğer risâlesidir. Bunlar dışında kaynaklarda bahsi geçen diğer eserleri de *er-Resâilü's-Sultaniyyât ve'l-İhvaniyyât*, Arapçaya tercüme ettiği *Nevâmîsu Hermes ve's-Süver ve's-şalât elletî yuşallî biha's-Şâbi'ün*, Platon'un *Usûlu'l-Hendese* adlı kitabını tercüme ve tashih ettiği, geometri ile ilgili *Kitâbu Usûli'l-Hendese*, yıldızlarla ilgili

²⁰¹ İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, C.I, s.151; İbn Ebu Useybia, *Uyunu'l-Enba*, s. 302; Bakkal, "Harran Tıp Okulu", s. 14-15.

²⁰² İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba*, s. 302

²⁰³ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba*, s. 303-304; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 149-150; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 73-74; Kaya, "Sinân b Sâbit", *DİA*, C. XXXVII, s. 239.

²⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997, C. VII, s. 123.

Risâle fî 'n-Nücûm, Güneş'in tam tepede olmasıyla ilgili eseri *Risâletü'l-İstivâ*, geometriyle ilgili *Risâle fî'l-eşkâli zevi'l-hututü'l-müstekîme elletî tekâ fî 'd-devâir* adlı eseri, *Risale fî aḥbâri âbâ'ihî ve ecdâdih*, *Makâle fî'l-eşkâl zevâti'l-hututü'l-müstakîme*, *Risâle fî kısmeti eyyâmi'l-cümü'a 'ale'l-kevâkibi's-seb'a*, *Risâle fî Kitâbi's-Siyâseti li Eflâtun* Platon'un Siyaset isimli kitabının tercüme ve şerhidir. Büveyhoğulları tarihini anlatan *et-Taci fî aḥbâri Âl-i Büveyh ve mefîhiri'd-Deylem ve ensâbihim* isimli eseri, Süryânî tarihiyle ilgili *Târihu mülûki's-Süryâniyyîn*, Sâbiîlikden bahseden *Risâle fî şerh-i mezhebi's-Sâbie*, şairlerden bahseden bir diğer eseri de *Risâle fî 'l-farkı beyne'l-müteressil ve 'ş-şâ'ir*'dir.²⁰⁵

3.6. Sâbit b. İbrâhim b. Zehrûn el-Harrânî

Künyesi Ebü'l-Hasan Sâbit b. İbrâhim b. Zehrûn el-Harrânîdir. Ebu İshak b. İbrâhim b. Hilal'in amcasıdır. H. 283 M. 896 yılında Harran'ın bir eyaleti olan, şimdi ise Suriye'nin önemli şehirlerden biri sayılan Rakka'da dünyaya geldi. Babası İbrâhim b. Zehrûn Hebbun el-Harrânî ünlü bir tabib idi. Babası Rakka'dan Bağdat'a gelmiş ve h. 309 M.921 yılında Rakka'da vefat etmiştir.²⁰⁶

Sâbiî asıllı bu bilgin, Harran'da yetişen, Bağdat'ta tanınmış maharetli tabiplerden biriydi. Tıp bilgisini önce Sâbiî tabiplerden aldı ve daha sonra bilgisini pekiştirmek üzere Bağdat'a gitti. Zamanının meşhur tabipleri arasında yer aldı. H.369 M. 980 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Devrinin en dirayetli ve yetkin bir tabiplerinden biriydi. İlaç yapma konusunda oldukça başarılı bir hekimdi. Vezir Ebû Tahîr'i sağlığına kavuşturmakla ün kazanmıştır. Tıp'la ilgili Yuhanna b. Serabiyûn'a ait Künnâş'ın bazı makalelerinde yer alan yanlışları düzeltmeye yönelik bir eseri ile kendisine yöneltilen bazı sorulara verdiği cevapları ihtiva eden bir kitabı bulunmaktadır.²⁰⁷ İlmî tartışmaları ile ünlü Bağdatlı hristiyan hekim İbn Butlan'ın tıp öğrendiği hocaları arasında Ebü'l-Hasan Sâbit b. İbrâhim b. Zehrûn el-Harrânî'nin de

²⁰⁵ İbn Ebû Useybia, *Uyunü'l-enba'*, s.304; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 151-152; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 74; Kaya, "Sinân b Sâbit", *DİA.*, C. XXXVII, s. 240.

²⁰⁶ Fritz Krenkow, "Sâbi", *İA*, C. X, s. 6.

²⁰⁷ Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 90; İbn Ebu Usaybia, *Uyunu'l-Enba*, s. 307.

adı geçmektedir.²⁰⁸ Sâbit b. Sinân ile uzmanlık alanları benzerlik arz etmektedir. Farklı hastalıları da tedavi edebilecek bilgi ve donanıma sahipti.²⁰⁹

Eldeki veriler Sâbit. Kurre 'nın ölümünden sonra, yaklaşık iki yüzyıl süren büyük çeviri hareketinden sonra Bağdat'taki çeviri faaliyeti hızını kestiğini gösteriyor. Yine de Sâbit. Kurre 'nın oğlu, torunları, talebeleri ve Sâbit b. İbrâhim de az da olsa devam eden bu çeviri hareketine katkıda bulunmuşlardır. Ancak çevirilen eserlere duyulan ilgi ve ihtiyaç Büveyhilerin, Bağdat'ı işgal etmesinden sonra da azalmak bir yana artmaya devam etmiştir.²¹⁰

3.7. Ebû İshak İbrâhim b. Sinân

H. 296 M. 909 yılında Bağdat'ta doğdu. Babası döneminin en tanınmış hekim ve matematikçilerindendir. Halife Me'mûn döneminde tam teşekkülünü tamamlayan Beytül-Hikme'nin bilgin kadrosu içinde yer alan mütercim ve matematikçi Sâbit b. Kurre'nin torunudur. Soylu bir aileye mensup olarak dünyaya gelen İbrâhim b. Sinân, ailesinden tevarüs ettiği ilmî geleneği devam ettirerek, önce aile efradından faydalanarak ilim tahsil etmiş, iyi bir matematikçi ve tabip olarak tanınmıştır. Bu iki sahada kendini çok iyi yetiştirmiş, babası gibi meşhur bir tabip olarak şöhret bulmuştur. İslâm bilim tarihinde Benî Mûsâ'dan sonra gelen dördüncü kuşağa mensup olan İbrâhim b. Sinân zengin bir geçmişin birikimini tevarüs etmiştir. Onun yaşadığı dönem belli başlı matematik ve geomeri metinlerinin tercüme edildiği, bu alanda geliştirilen araştırma yöntem ve teknikleri ve bilim dili köklü biçimde yerleşmişti. H. 4 M. 10. yüzyılda bazı Arap astronomlar, ekliptik eğimin sabit mi yoksa değişken mi olduğunu sorgulamış, dönemin önemli astronomlarından İbrâhim b. Sinân b. Sâbit araştırmalar sonucu ekliptik eğimin sabit olmadığı görüşüne ulaşan ilk kişi olmuş, koni kesitlerini çizmek için özel bir pergel kullanmış, elipsleri, hiperbolleri ve parabolleri eskiden olduğu gibi bazı noktaların belirlenmesine dayanarak basit bir pergel ve bir cetvel yardımıyla çizmek durumunda kalmıştır. Sonrasında bu zorunluluk

²⁰⁸ İbn Ebu Usaybia, **a.g.e.**, s. 325; Esin Kahya, "İbn Butlân", **DİA**, C. XIX, İstanbul 1999, s. 382-383.

²⁰⁹ Salahaddin Halil b. Aybek Safedî, **el-Vâfi bi'l Vefeyât**, (thk. Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa), Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2000, C. X, s. 287.

²¹⁰ Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, s. 147; Bakkal, **Harran Okulu**, s. 17; Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 72; Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran**, s. 40-41.

olmaktan çıkarak daha da geliştirilmiştir. Bedî' el-Usturlâbî iyileştirilmiş, aracını “tam-mükemmel pergel” (berkâr kâmil tâmm) olarak isimlendirmiştir.²¹¹ İbrâhim b. Sinân, bu birikimden yararlanarak geometrik dönüşümler, konikler ve bunların parabolün bir kısmının ölçümüne uygulanmasına dair yoğun incelemelerde bulunmuş, astronomi aletlerine dair genel bir teoriye ulaşmak amacıyla güneş saatleri hakkında yoğun araştırmalar yapmıştır. *Kitâb fî harekâti 'ş-şems*²¹² güneş saati, ölçüm araç ve gereçleriyle ilgili kaleme aldığı bir risaledir. *Kitâb fî harekâti 'ş-şems* adlı eserinin baş tarafında, ilmi çalışmalarının en başında güneş üzerinde gözlem yapmayı ve bunun sonucunu bir kitap halinde ortaya koymayı düşündüğünü, ancak dönemin halifesinin uyguladığı baskı sebebiyle kaçıp saklandığı için bu konudaki kaynak eserlerden yoksun kaldığını, bozulan yaşam düzenini yoluna koyma ve geçimini sağlamanın dışında planını gerçekleştirmeye fırsat bulamadığını anlatmakta, fakat niçin saklandığını belirtmemektedir. Kaynaklarda her ne kadar kendisinin de babası gibi Müslüman olduğu kaydedilmekteyse de eserlerinde besmele, hamdele ve salveyle yer vermediğine bakarak bunun zevahiri kurtarmaktan öteye gitmediği söylenebilir.

İbrâhim yalnızca sahip olduğu geleneğin taşıyıcısı değil aynı zamanda ona bahşedilen üstün zekâ, yazma kabiliyeti ile döneminin kalemi güzel isimlerinden biri olarak tanınmıştır. Hem felsefe hem de kadim tıp sahasında çok mahir idi. Zamanında kendinden daha zeki kişi görülmemiştir. Yaşadığı dönemde Bağdat hastanelerinde tabiplik yapmıştır. Ancak geometri alanında daha mahirdir. Bu alanda çalışmalar yapmaya on beş yaşında başlamış, on altı ya da on yedi yaşlarında ise eser kaleme almıştır. Bu yaşlarda yaptığı çalışmanın adı *Kitâbü Âlâti 'l-azlâl*'dir. Kitabı üç makaleden oluşmaktadır. Yirmi beş yaşında bu kitabı tashih etmiştir. İbnü'l-Heysem bu eseri *Kitâb fî âleti 'z-zıl*²¹³ adıyla sadeleştirmiştir. *Kitâbü 'r-Ruhâme* adlı eserde ikinci olarak kaleme aldığı kitaptır. Daha sonra astronomi alanında *Kitâb fî mâ ista 'melehû Batlamyus 'alâ sebîli 't-tesâhül* adlı eseri kaleme almış; on sekiz yaşında başlayıp altı yılda tamamladığı eserde Satürn, Mars ve Jüpiter'in düzensiz hareketlerini konu edinmiş ve bu hususta Batlamyus'un kullandığı yöntemi yetersiz

²¹¹ Fuat Sezgin, **İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş**, (çev. Abdurrahman Aliy), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, C. I, s. 7, 20, 152.

²¹² Ebû İshak el-Harrani el-Bağdadi İbrâhim b. Sinân b. Sâbit, **Resailu İbn Sinân**, (thk. Ahmed Selim Saidan), Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekafe ve'l-Fünun ve'l-Adab, 1983, s. 271-305.

²¹³ İbn Ebû Useybia, **Uyunü'l-enba**, s.555.

bularak eleştirmiştir. Apollonius'un koniklerden oluşan geometri kitabı *Kitâbü'l-Mahrûât* adlı kitabının ilk bölümünü şerh etmiş, ayrıca Batlamyus'un *el-Mecistî* adlı kitabının maksadı ve kavramları ile ilgili de bir eser telif etmiştir.

İbrâhim b. Sinân çalışmalarını tanıtmak üzere yazdığı risâlede dokuz eserden bahsedilmiştir. Ancak klasik kaynaklarda bu sayı daha fazladır. Mü'elleftü İbn adlı risâlede eserlerini özellik ve içeriklerini tanıtmış, çalışmalarını hangi şartlar altında sürdürdüğünü belirtmiştir.²¹⁴ Risâle fî resmi'l-kutû'i's-selâse adlı çalışmasında geometrik dönüşümler ve koni çizimiyle ilgili yoğun incelemelerde bulunmuştur.²¹⁵ Risâle fî misâhati'l-kat'i'l-mükâfi'de geometrik dönüşümler, konikler ve bunların parabolün bir kısmının ölçümüne uygulanması ile ilgili çalışmalar yapmıştır.²¹⁶ Risâle fî tarîki't-tahlîl ve't-terkîb,²¹⁷ el-Mesâ'ilü'l-muhtâre,²¹⁸ Kitâbü'l-Usturlâb²¹⁹ kaleme aldığı diğer çalışmalarıdır. Hediyyetü'l-'ârifin'de felsefe alanında Zübdetü'l-hikem ve Kitâbü'l-Hikme²²⁰ adlı iki eserinden bahsedilmektedir. İbrâhim b. Sinân yakalandığı ciğer hastalığından kurtulamayarak genç yaşta H. 335. M. 946 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²²¹

3.8. Sâbit b. Sinân

Tam künyesi Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre'dir. Bağdat'ta hem sayıca hemde nesilden nesile bilim geleneğinin devam ettiricisi olan Kurre ailesine mensuptur.²²² Dedesi kurre ailesinin en meşhur şahsiyeti Sâbit b. Kurre'dir. Babası da tabip olan Sâbit ilim geleneğinin devam ettiricisi konumunda olan bir aile de yetişmiştir.²²³ Sâbiî inancına mensuptur. Kadim tıp ve felsefe alanında, astronomi ve matematik bilim dalının tümünde dedesinin izinden gitmiştir. Yazdığı tarih kitabı,

²¹⁴ Ebû İshak İbrâhim b. Sinân, *Resailu İbn Sinân*, s. 18-33.

²¹⁵ Ebû İshak İbrâhim b. Sinân, *a.e.*, s. 33-53.

²¹⁶ Ebû İshak İbrâhim b. Sinân, *a.e.*, s. 53-67.

²¹⁷ Ebû İshak İbrâhim b. Sinân, *a.e.*, s. 67- 145.

²¹⁸ Ebû İshak İbrâhim b. Sinân, *a.e.*, s. 169-269.

²¹⁹ Ebû İshak İbrâhim b. Sinân, *a.e.*, s. 305-319.

²²⁰ Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin Esmâ'ül-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1951, C.I, s. 6.

²²¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 381; İbn Ebû Useybia, *Uyunü'l-enba'*, s.307; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 50-51; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 132-135; Rüşdî Râşid, "İbrâhim b. Sinân b. Sâbit", *DİA*, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 349-351.

²²² İbn Ebu Useybia, *Uyunü'l-Enba'*, s. 296; Acar, "Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri", C. II, s. 27-28.

²²³ Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 72.

zamanının en iyi tasnifi ve yazılı eseridir.²²⁴ O, edebiyat alanında belâğat sahibi yazar Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim es-Sâbi'nin dayısıdır. Tarih kitabının ünü her tarafa yayılmıştır. Meşhur tarih kitabını Taberi'nin tarihine zeyil olarak yazmıştır.²²⁵ Döneminin en önemli eserlerinden olup üzerine daha iyisi kaleme alınmamıştır. Bu eser, halife Muktedir-Billâh zamanından Mutî'-Lillâh dönemine kadar²²⁶ yani h. 295 yılından, ölüm yılı olan h. 363 yılına kadar, ölümünden önceki birkaç aya kadar ki hadiseleri içermektedir. Kız kardeşinin oğlu Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim Sâbit'in Tarih'ine bir zeyil yazmıştır. Bunlar olmasaydı, o döneme ait pek çok olay bilinemezdi. Kıftî "Tarihte süreklilik ararsanız Ebu Cafer et-Taberî'nin tarihi dünyanın başlangıcından h. 309 yılına kadardır. Arkasından Tayfur olarak tanınan belagatli, Ahmed b. Ebi Tahir ve oğlu Ubeydullah'ın kitapları, h. 363 yılına kadar ki hadiseleri içeren Sâbit'in kitabı, ardından Ferganîninki, sonra Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim es-Sâbi'nin dayısının kitabını da dâhil ettiği tarihi, sonra da oğlu Garsunnime Muhammed b. Hilal'in kitaplarını aramalısınız" demektedir.²²⁷ Hem Sâbit'in hem de yiğeni Garsunnime'nin yazmış olduğu bu kitap hem Abbâsîler hemde Büveyhîler dönemine ışık tutmaktadır. Hem beşeri hemde uygulamalı bilimleri kendinde toplayan Sâbit tarihçi, filozof, edebiyatçı iken aynı zamanda tabip, gök bilimci ve matematikçi olmak gibi üstün bir donanım ve meziyeti haizdir.²²⁸ Bağdat'ın önde gelen hekimleri arasında yer almıştır. O birçok araştırmacı ve tabibe hocalık yapmış, Hipokrat ve Galen'in eserlerini okutmuştur.²²⁹ Büveyhî Emîri Muizzüddavle'ye Hipokrat ve Câlî'nûs'un (Galen) eserlerini okutmuş,²³⁰ çok sayıda Abbâsî halifesinin çağdaşı olmuş, babasıyla birlikte Halife Râzî-Billâh'ın sarayında bulunmuş, daha sonra Müttakî-Lillâh, Müstekfî-Billâh ve Mutî'-Lillâh'ın özel hekimliğini yapmış,²³¹ sarayda önem ve itibar görmüştür. Mutî'-Lillâh'ın halifeliği döneminde Bağdat'ın Büveyhîler tarafından işgal edilmesi ve Büveyhî emîri Muizzüddavle Ebü'l-Hasan Ahmed b. Büveyh ed-Deylemî'nin emîru'l-ümerâ olarak hilâfet merkezini ele geçirdiği esnada bütün

²²⁴ İbn Hallikan, *Vefeyat'ül Ayan*, C.I, s. 314.

²²⁵ İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, CXVI, s. 275.

²²⁶ İbn Ebu Usaybia, *Uyunu'l-Enba'*, s. 304.

²²⁷ Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 89.

²²⁸ Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 73.

²²⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, 487.

²³⁰ İbn Hallikan, *Vefeyat'ül Ayan*, C.I, s. 314.

²³¹ İbn Cülcül, *Tabakatü'l-Etîbba*, s. 80-81.

bürokrat ve görevliler arasında Sâbit b. Sinân da bulunuyordu. Bu dönem içinde inşâ kâtibi olduğu gibi her ne kadar bu alanda fazla tanınmamış olsa da kendi mesleği olan tabiplik mesleğini icra ediyor, Bağdat'taki hastanelerin yönetimi ve baştabiplik görevini de icra ediyordu. H. 313 yılında Vezir Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî tarafından Bağdat'taki İbnü'l-Furât'ın yaptırmış olduğu “Derbü'l-mufazzal” hastahanesi'nin başhekimliğine tayin edilmiş²³² uzun bir müddet bu Bimaristan'da görev almıştır.²³³ Tıp sahasında şöhret bulmuş bir aileden gelmesi ve tıp sahasındaki başarılarına rağmen tıp alanında değil de tarih sahasında şöhret bulmuştur. Belki de onu tarih alanına yönelten sebep var olan geleneği değiştirme çabası ya da tıp biliminde kendi dönemlerinde söylenecek bir sözün kalmayışı olabilir.

Devrin en büyük tarihçilerinden olan İbn Miskeveyh, 295-340 yıllarındaki olayların tarihini yazarken, Taberi'nin yanı sıra Sâbit'in tarihinden de yararlanmıştır. İbnü'l-Adim *Buğyetüt-Taleb* isimli Halep tarihini yazarken birçok yerinde Sâbit'ten nakiller yapmıştır. İbnül-Cevzi de *el-Muntazam* isimli umumi tarihinde Sâbit'in tarihinden beş metin iktibas etmiştir. Bunların bir kısmı dönemin olaylarından ve bir kısmı da vefeyat'la ilgilidir.²³⁴ Hemedânî, İbnü'l-Esir, Zehebî ve daha adını zikredemediğimiz birçok önemli tarihçi Sâbit'in kitabından fazlaca iktibasta bulunmuşlardır.²³⁵ Sâbit'in bu eşsiz eserinin tamamı günümüze ulaşmamış, ondan sadece Karmatiler ile ilgili yapılan nakiller Süheyl Zekkar tarafından, başka kaynaklardan yapılan nakillerle birlikte neşredilmiştir.²³⁶ Kitabın giriş kısmında Sâbit için “tarihçilerin delili” (Huccetü'l-Müerrihin), “güvenilir” (es-sika), “ünlü tarihin yazarı” (sahibu et-Tarih eş-şehir) gibi sıfatlar kullanılmıştır.²³⁷

Karmatîler hakkında en orijinal kaynak niteğindeki bu eserde Karmatîler'in h. 278 yılından h. 365 yılına kadar ki tarihi hadiseleri, Karmatîler arasında ve Abbâsî halifeliğine karşı başlattıkları savaş, Şam Karmatîleri ve el-melun Zikreveyhin

²³² Bakkal, *Harran Okulu*, s. 159; Mahmut Kaya, “Sâbit b. Sinân”, *DİA*, İstanbul, 2008, C. XXXV, s.356.

²³³ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, 305; Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 89.

²³⁴ Acar, “Harranlı Tarihçiler Ve Abbâsîler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, C. II, s. 28.

²³⁵ Kaya, “Sâbit b. Sinân”, *DİA*, C. XXXV, s. 356.

²³⁶ Süheyl Zekkar, *Ahbârü'l-Karamita fi el-Ahsa', eş-Şam, el-Irak, el-Yemen*, Dımaşk: Dârü Hassan, 1982, s. 1-72.

²³⁷ Süheyl Zekkar, *a.e.*, s. 3.

öldürülmesi olayı anlatılmıştır.²³⁸ Ayrıca Mısır ve Suriye tarihinden bahseden *Müfred fi ahbârî's-Şam ve Mısır ve Vefeyâtü men tüvüffiye fi külli sene min sene selase mi'e ile's-seneti'lleti tüvüffiye fiha* adlı bir eseri daha bulunduğu söylenmektedir. Ancak bu kaynakların günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.²³⁹ Her ne kadar kaynaklar h. 363 yılında vefat ettiğini yazmış olsa da²⁴⁰ yeğeni Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, dayısının ölüm tarihini 365 (975-76) olarak vermektedir.²⁴¹ Sâbit Müslüman olmamış, Sâbiîliği takip ederek dalalet üzere ölmüştür.²⁴²

3.9. Ebû İshak İbrâhim b. Hilal

İbrâhim b. Hilal b. Zehrun (Hârûn) es-Sâbiî el-Harrânî,²⁴³ h. 313 yılında doğmuştur.²⁴⁴ H. 324 yılında vefat eden babası Hilal b. İbrâhim kabiliyetli bir doktordu. Ebû İshâk edebiyatın kitâbet, şiir ve belâgat dallarında temayüz etmiştir. Harran'da dünyaya gelmiştir. Bağlı olduğu ailede bir gelenek olarak devam eden tıp ve matematik ile uğraşmış, bizzat aile çevresindeki bilginlerden astronomi, matematik ve tıp öğrenmiştir.²⁴⁵ Dedesi İbrâhim b. Zehrun el-Harrânî Sâbit b. Kurre'nin öğrencisi olup ünlü ve yetenekli bir tabib idi. Rakka'dan Bağdat'a gelmiş ve orada h. 309 M. 921 yılında vefat etmiştir.²⁴⁶ Ebu İshak'ın babası Hilal b. İbrâhim ise Türk kumandanı Tüzün'ün doktorluğu görevini yapmıştır.²⁴⁷ Ailesi gibi kendisi de tıp, astronomi ve mühendislik gibi pozitif ilimleri haizdi. Bağdat hastanesinde tabiplik yapmış, ancak seleflerinin aksine tarih ve edebiyata yönelen Ebu İshak bu sahada çalışmak yerine divan kâtipliğini tercih etti ve edebiyata yöneldi.²⁴⁸

²³⁸ Süheyl Zekkar, *Ahbârü'l-Karamita*, s. 1-72.

²³⁹ Kaya, "Sâbit b. Sinân", *DİA.*, C. XXXV, s. 356.

²⁴⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba'*, s. 307.

²⁴¹ Kiftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 90; İbn Hallikan, *Vefeyat'ül Ayan*, C.I, s. 314; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, s. 342; Yâkut, *Mu'cemu'l-üdeba*, C.II, s. 526.

²⁴² Zehebi Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Kahire, Darü'l-Hadîs, 2006, C. X, s. 490.

²⁴³ İbn Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecaribü'l-ümem*, (thk. Ebü'l-Kâsım Emami), Tahran, 2000, C. I, s. 33.

²⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, Ebu İshak'ın h. 320'li yıllarda doğduğunu kaydetmiştir. Ancak torunu Hilal b. el-Muhassin, dedesinin doğum yılını h. 313 olarak kaydetmektedir. Bkz. Yâkut, *Mu'cemu'l-üdeba*, C.I, s. 131.

²⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 193; Kiftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 62; Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, s. 87.

²⁴⁶ Fritz Krenkow, "Sâbi", *İ.A.*, C. X, s. 8.

²⁴⁷ Kiftî, *İhbarü'l-Ulema*, s. 261; Bakkal, *Harran Okulu*, s. 162.

²⁴⁸ Fritz Krenkow, "Sâbi", *İ.A.*, C. X, s. 6; Rahmi Er, "Ebû İshak es-Sâbi", *DİA.*, C.XXXV, İstanbul 2008, s. 339.

Seâlibî onun hayatını şöyle özetlemiştir: “İrak belagatinde yegâne, yazı sahasında emsal kabul edilmiştir. Yetenek ve sanatıyla belirlediği hedefe ulaştığına dair dönemin görgü tanıkları ittifak halindedir. Altmışlı yaşlara kadar halifenin nezdinde vezirlik görevini ifa etmiştir. Divan kâtipliğiyle beraber önemli görevler üstlenmiştir. Hayatında iyi kötü, acı tatlı ne varsa tatmış, iyilikte derinleşmiş, kötülükten sakınmış, kendisine liderlik de edilmiş, liderlik de yapmış, hizmet etmiş, kendisine hizmet de edilmiş, Iraklı şairler cümle başlarında Ebu İshak’a övgülerde bulunmuş ve bu övgüler göklerde yankısını bulmuştur. Hakkında dağılan inci taneleri gibi, artan parlaklık gibi hoş ve arı bir dille divanlar yazılmıştır.”²⁴⁹

Yaşamı boyunca halifelerin hizmetinde çalışmış, edebiyat alanındaki mahareti ile dikkat çekmiştir. Yüksek mevkileri işgal eden, devrinin en önemli edip ve şairlerinden övgü alan²⁵⁰ Ebu İshak; Sahib b. Abbad ve Şerif Razi gibi önde gelen edebiyat ve tarihçilerle iyi ilişkiler içerisinde bulunmuş, onların himayesini görmüştür. Astronomi, tıp, felsefe ve matematik alanında birikim sahibi olmasına rağmen inşa sanatında oldukça başarılı olan Ebu İshak, Büveyhi sultan ve vezirlerinin mektuplarını yazma görevini üstlenmiş, bu tutum ve çalışmaları mektup yazma sanatının şiir yazma sanatından daha evleviyetli olmasına sebep teşkil etmiştir.²⁵¹

Halifeler, hükümdarlar ve vezirler onun Müslüman olmasını çok istemişler, akıllıca hile ve planlar yapmışlar, hatta İzzüddeve b. Muizziddevle Ahmed Bahtiyar İslâmiyet’i kabul ettiği takdirde vezirlik teklifinde bulunmuştur. Ancak Ebu İshak’ın bu teklifleri kabul etmediği rivayet edilir. Fakat kendisi değil, keliması hidayet bulmuş, Müslümanlarla hoş sohbet halkalarında bulunmuş, büyüklerine hizmette kusur etmemiş, ramazan aylarında Müslümanlara yardımda bulunmuş, dilinin döndüğünce Kuranı ezberlemiştir. Bununla beraber kendi dininin zahidi, sıkı takipçisi; mezhebinin savunucusu ve uzmanı olmuştur.²⁵² Ebu İshak’ın gençliği ve hayatının baharı en güzel

²⁴⁹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, **Yetimetü'd-Dehr fî Mehasini Ehli'l-Asr**, (nşr. Ali Muhammed Abdüllatif), Kahire: Matbaatü's-Savî, 1934, C. I, s. 218.

²⁵⁰ Yakut, **Mucemü'l-Üdeba**, C. I, s. 131.

²⁵¹ Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 75; Bakkal, **Harran Okulu**, s. 161.

²⁵² Yâkut, **Mu‘cemu'l-Üdeba**, s. 131; Zehebi, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. XII, s. 459.

ve zihnen en rahat olduğu, olgunlaşma dönemi en güçlü, hareketli ve mutlu olduğu, yaşlılık dönemi ise tabiatıyla güçsüz kaldığı dönemi idi.²⁵³

Ebu İshak, Abbâsî halifesi Mutî‘-Lillâh’ın Divânu’l-inşâ’ ve’l-mezâlim ve’l-meâvin başkanı olmuştur. Büveyhîler 19 Aralık 945 yılında Bağdat’a girmiş ve Muizzüddевle, Abbâsî halifesi tarafından emîrû’l-ümerâ tayin edilmiştir.²⁵⁴ Bu hadisenin akabinde Deylem asıllı ilk Büveyhî hükümdarı Muizzüddевle’nin Divânu’l-inşâ’ında kâtiplik yapmıştır. Muizzüddевle zamanında vezirlik yapan Mühellebî tarafından göreve getirilen Ebu İshak akabinde başkâtip olmuştur. H. 349 yılında Muizzüddевle’nin vefatından sonra oğlu İzzüddевle Bahtiyar’ın divanında Divânü’r-resâil de göreve başlamıştır.²⁵⁵ Hatta Mühellebî’nin vefatının ardından vezirlik makamına yükselmiştir.²⁵⁶ İzzüddевle Bahtiyâr ile Adudüddевle arasındaki taht mücadelesi sırasında yazışmaları kaleme alan başkâtip olması, Bahtiyar’ın kardeşi, Adudüddевle aleyhinde mektuplar yazması nedeniyle Adudüddевle tarafından h. 367 M. 997 yılında Ebu İshâk hapsedilmiş ve mallarına el koyulmuştur. Adudüddевle’nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Samsamüddевle Ebû İshâk’ı serbest bırakmıştır.²⁵⁷ Samsamüddевle zamanında da Divânü’r-resâil başkanlığını yapmıştır.²⁵⁸

Ebu İshak’ın hapsedilme hadisesi şöyle cereyan etmiştir: Adudüddевle Ebu İshak’a Deylemîler devleti ile ilgili haberlerin yanı sıra eski ve yeni hadiseler, geziler, savaşlar ve fetihleri de ihtiva eden bir kitap telif etmesini emretti, Bunun üzerine Ebu İshak evinde kitabını yazmakla meşgul oldu, tasnif ve tertibinde çok titiz davrandı ve kulağa hoş gelen övgüler yazmak için kendini adadı ve nihayetinde çalışmasını Adudüddевle’ye sundu. Bir gün Adudüddевle Ebu İshak ile dost olduğu vakit onu kitap üzerinde açıklamalar, karalamalar, tashihler ve değişiklikler yaparken buldu. Asılsız bilgileri düzenlediğini, yalan ifadeleri açıkladığını ifade eden Ebu İshak,

²⁵³ Seâlibî, **Yetimetü’l-d-Dehr**, s.219.

²⁵⁴ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, **DİA**, C. VI, İstanbul, 1992, s. 497.

²⁵⁵ İbnü’l-Esir, **Kâmil**, C. VII, s. 231; İbn Hallikan, **Vefeyât**, C. I, s. 52.

²⁵⁶ Yakut, **Mu‘cemu’l-Üdeba**, C.I, s. 132-133.

²⁵⁷ İbnü’l-Esir, **Kâmil**, C. VII, s. 385; İbn Hallikan, **Vefeyât**, C. I, s. 52; Yakut, **Mucemü’l-Üdeba**, C.I, s. 131; Hayreddin Zirikli, **el-A’lâm: Kâmusu Terâcimi li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ**, Dâru’l-İlm li’l-Melayin, 15. bsk., Beyrut: 2002, C. I, s. 77-78.

²⁵⁸ Hilal b. Muhassin, **Rüsûmu Dari’l-Hilafe**, s. 125.

Adudüddevle tarafından fillerin ayakları altında ezilmeye mahkûm edilmişse de Nasr b. Harun ve Abdulaziz b. Yusuf, Adudüddevle'nin ayaklarına kapanarak onu bu kararından vazgeçirdiler. Bütün mal varlığının ele geçirilmesi ve ömrünün sonuna kadar mahkûmiyet karşılığı canı bağışlandı. Bitap düşen Ebu İshak, ancak Adudüddevle'nin ölümünden birkaç yıl öncesi hapis kalmaktan kurtuldu. Bu durumda Sahib b. Abbad, Ebu İshak'ı çok seven ve ona çok bağlı olan birisiydi. Onu yardımlarıyla desteklemiş, bu zor günlerinde yalnız bırakmamıştır.²⁵⁹ Mühellebî, Ebu İshak ile ilgili dünyada bir benzerinin olmadığını dile getirmiş, beraatini çok arzulamış ve çaba göstermiştir.²⁶⁰

Büveyhî sultan ve vezirlerinin emri altında çalışan Ebu İshak, Büveyhi lideri Adudüddevle tarafından Bağdat'taki rasathanenin başına getirilmiştir. Astronomi ve geometri konularında da risaleleri vardır.²⁶¹

Ebu İshak h. 384 M. 994 yılında Bağdat'ta vefat etmiş, Şunuzi mezarlığına defnedilmiştir.²⁶²

Ebu İshak es-Sâbiî ve torunu Hilal X. yüzyıl'da Büveyhiler döneminde Bağdat'ta idari işlerle ilgili yazıları sayesinde önemli mevki işgal etmişler, Büveyhiler döneminde halife ve vezirlere ithâfen yazılar yazmışlardır. Bunlar dağınık el yazması mektuplar şeklinde bulunmakta idi. Ebu İshak ait olan 20 el yazması mektup üzerinde Klaus Hachmeier yoğun çalışmalar yapmış, X. yüzyıl Bağdat'ı ile ilgili 500 den fazla, ancak büyük öneme haiz risalelerin büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Hachmeier bu mektupların tarihsel önemini ortaya koymuş, birçoğunu da Almancaya tercüme etmiştir. Ancak bu el yazması mektuplar çoğaltıldığı zaman gerçek kişiye değil de falan kişiye nispet edilerek çoğaltılmıştır. Fakat ne mutlu ki bu durum çok devam etmemiş ve Büveyhiler döneminde kanunlara karşı başlatılan isyanda bu mektuplar önemli rol oynamıştır.²⁶³

²⁵⁹ Seâlibî, *Yetimetü'd-Dehr*, C.III-IV, s. 222; Safedî, *el-Vâfi bi'l Vefeyât*, C. VI, s. 101.

²⁶⁰ Yâkut, *Mucemü'l-Üdeba*, C. I, s. 132.

²⁶¹ İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 62; Acar, "Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri" C.II, s.29.

²⁶² Yâkut, *Mucemü'l-Üdeba*, C. I, s. 131; İbn Hallikan, *Vefeyât*, C. I, s. 53.

²⁶³ John J. Donohue, "A Note on Abu İshaq İbrâhim Al-Şabi' and his Function in Maintaining Caliphal Authority", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, Volume: 63, 2010-2011, s. 83 vd.

Ebu İshak'ın en ünlü eseri *et-Tâcî* olarak bilinen *Kitâbü Devleti Benî Büveyh ve Ahbâri'd-Deylem*'dir. Tarih sahasındaki en önemli eseri Büveyhiler Tarihi'dir. Hapishanedeyken neşretmiştir. Büveyhi hükümdarı Adudüddeve'nin emriyle kaleme almıştır. Yazar, Adudüddeve'nin "Tacülmille" lakabına nisbetle kitabına *Kitab et-Tâcî* adını vermiştir.²⁶⁴ Oğlu için yazdığı *Kitâbü Ahbâri Ehlihi ve Veledi Ebihi, Kitâbü Mürâselâti's-Şerîf er-Radî*, bugünümüze kadarki mektuplarını kapsayan, 1000 yapraktan oluşan *Kitâbü Dîvânî-Resâil* onun diğer eserleridir.²⁶⁵ *Divan-ü Resailü's-Sabi* h. V. Asırda yazılmış olup, iki cilt halinde basılmış,²⁶⁶ Şekib Arslan tarafından yayımlanmıştır.²⁶⁷ Ebu İshak, merhamet dileme (isti'tâf) türünde pek çok şiir yazmış, ilaveten gazelde de başarılı örnekler vermiştir.²⁶⁸ Ancak İbrâhim her ne kadar edebiyatı bilime tercih etmiş olsa da bilim alanında da dönemin önemli bilim adamlarından biri idi.²⁶⁹ Anlaşılan o ki Sâbiîlerin Zehrûn kolu tercüme faaliyetlerinin duraklayıp daha çok bilim, edebiyat ve felsefe alanında gelişme kaydettiği İslam kültür ve medeniyeti tarihine bu geçiş sürecinde önemli katkılarda bulunmuşlardır.

3.10. Hilal b. Muhassin es-Sâbî

H. 359'da M. 970 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Harranlı Sâbiîler'in Benî Zehrûn koluna mensup bir ailenin çocuğudur. Bu aileden tıp, astronomi, matematik, edebiyat ve tarih alanlarında önemli şahsiyetler yetişmiştir. Dedesi Ebû İshak es-Sâbî edebiyatçı, kâtip, şair ve tarihçi; dayısı Sâbit b. Sinân tarihçi, hekim ve matematikçi idi. Ebû Ali el-Fârisî, Ali b. İsâ er-Rummânî ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Harrâz gibi âlimlerden ders alan Hilâl es-Sâbî, Bağdat'ta Dîvân-ı İnşâ reisliği yapan dedesi Ebû İshak es-Sâbî'nin yanında yetişti.²⁷⁰ Künyesi Ebu'l Hüseyin Hilal b. Muhassin İbrâhim b. Hilal b. Zehrûn b. Hayyun el-Harrânî es-Sâbiîdir. Edep ve faziletiyle meşhur olan ehli beytin kâtip, tarihçi ve edibidir. Babası Ebu'l Hasan es-Sâbiî Bağdat Sâbiîlerinin edip ve şairiydi. Aynı şekilde dedesi benzersiz risaleler

²⁶⁴ Acar, "Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri", C. II, s. 30.

²⁶⁵ İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 193-194; Yakut, *Mucemü'l-Üdeba*, C.I, s. 158; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yan*, C. II, s. 52; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema*, s. 62-63.

²⁶⁶ Georges Avvad, *Akdemü'l-Mahtutati'l-Arabiyye fî Mektebatî'l-Âlem*, Bağdat: Dârü'r-Reşid, 1982, s. 142.

²⁶⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, C. I, s. 78.

²⁶⁸ Rahmi Er, "Ebû İshak Sâbî", *DİA*, C.XXXV, İstanbul, 2008, s. 339-340.

²⁶⁹ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, s. 40.

²⁷⁰ Bağdadi, *Tarihu Bağdâd*, C. XVI, s.117.

sahibi Ebu İshak İbrâhim'dir. Diğer taraftan oğlu *Kitabu'r-Rebi'* yazarı edip Garsünnimedir. Torunu ise Eşref mahlası ile bilinen edip Muhammed b. Hilal'dir.²⁷¹ Sinân b. Sâbit'in eserleri Hilal'in babası Ebu Ali Muhassin b. İbrâhim sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır.²⁷² Hilal b. Muhassin'in tarihçiliği yine aileden gelmekteydi. Sâbit b. Sinân; edebiyat alanında belâğat sahibi yazar Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim es-Sâbi'nin dayısıdır. Sâbit'in Tarih'inin ünü her tarafa yayılmıştır.²⁷³ Onun en büyük hocası dedesidir. Kendisi gibi torununun da Divanü'l-İnşa yönetiminde yer almasını isteyen Ebu İshak, torununun bilgili ve kültürlü olarak yetişmesine çok önem vermiş, dil ve edebiyatı sevdirmiş, belagat ve fesahatta zirveye çıkarmıştır. Aileden ve çevresinden gördüğü ilgi ve âlimlerin desteği ile erken yaşta harika bir zekânın inkişafına ve olgunlaşmasına yardımcı olmuştur.²⁷⁴ Hilâl b. Muhassin Divan'dan bahsederken, "Kendimi bildim bileli, Samsamüddevle döneminde İnşa Divanı'nda dedem Ebu İshak'ın yerine kadıllara gönderilen mektupları kendim yazar ve imzalardım" demektedir.²⁷⁵

Hilal atalarından edebiyatı miras almış, Ebu Ali el-Farisî et-Tahavî, Ali b. İsa er-Rummanî ve Ebubekir Ahmed b. El-Cerrah el- Harrazi'yi dinlemiş ve onların birikimlerinden istifade etmiştir.²⁷⁶

Yâkut el-Hamevî kitaplarında Hilal ile ilgili rivayetlerde bulunmuş, İbn Hallikan lider olarak kendisini takdir etmiş, Hatîb el-Bağdâdî ise sadakati hususunda en güvenilir, akranlarına nazaran biyografi, belagat ve edebiyat alanında çok iyi olduğuna tanıklık etmiştir. Daha sonrasında ise divan-ı inşa görevini üstlenmiştir.²⁷⁷

²⁷¹ Müdiri'l-am Mes'ud Bubu, **el-Mevsuatü'l-Arabiyye**, Dımaşk: Hey'etü'l-Mevsuatü'l-Arabiyye, C.XXI, 2007, s. 496- 497.

²⁷² Krenkow, "Sabi", **İA**, C. X, s. 9.

²⁷³ İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, C. XVI, s. 275.

²⁷⁴ Mahmut Polat, "Harranlı Sabî Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsünnime (Hayatları ve Eserleri)", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 2001, s. 98-99.

²⁷⁵ Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbi, **el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ**, (nşr. Abdüssettar Ahmed Ferrâc), Beyrut: Mektebetü'l-'ayân, 1958, s. 170.

²⁷⁶ İbn Tagriberdi Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi, **en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire**, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1972, C. V, s.126;Bağdadi, **Tarihu Bağdâd**, C.XVI, s. 117.

²⁷⁷ Müdiri'l-am Mes'ud Bubu, **el-Mevsuatü'l-Arabiyye**, C.XXI, s. 497.

Hilal atalarının dini üzereydi, ancak ömrünün sonlarına doğru Müslüman oldu. Bununla ilgili olarak Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in onun rüyasına girdiği, Hilal'i İslam'a davet ettiği ve Hilal'in de İslamiyet'i kabul ettiği rivayet edilir.²⁷⁸ Vezir Fahrülmülk, İslâmiyet'i kabul ettiği için kendisine kıymetli elbise ve 200 dinar göndermiş, ancak o, Müslümanlığı için dünyevî bir karşılık beklemediğini söyleyerek bunları reddetmiştir.²⁷⁹ Hilal, Zehrun ailesinden Müslüman olan ilk ferttir.²⁸⁰

Hilal hayatı boyunca herhangi siyasi bir olaya karışmamış, gürültü ve kargaşadan uzak bir hayat yaşamıştır. İçinde yaşamış olduğu bu durum, sahip olduğu ilmi birikim ve çevre, vefatına kadar eser telif etme imkânı vermiştir. Yazdığı eserlerden biri *Tuhfetü'l-ümerâ' fî târihi'l-vüzerâ'* dır. Eserin bir kısmı kaybolmuştur. Eksik haliyle bu isimle neşredilmiştir. Bu eserin kaybolan kısımları “*Aksâmun Dâi'etun Min Kitabi Tuhfeti'l-Umerâ fî Tarihi'l-Vüzerâ'*” ismiyle neşredilmiştir. Bu eser “*el-Emasil ve'l-A'yan ve Münteda'l-'Avatîf ve'l-ihsan*” olarak da isimlendirilmiştir.²⁸¹ Aynı zamanda Cehşiyârî ve Sûlî *Tuhfetü'l-ümerâ'* adlı eseri kitaplarına zeyil olarak yazmışlardır. Tek ciltten oluşan eser ileri gelen ve meşhur kişiler hakkında orijinal, duyulmamış haberler ve hikâyeler ihtiva etmektedir. İlâveten ayet ve hadisler, kafiyeler, önemli kişiler, şehirler ve ülkeler, görev ve makamlar, kademelerde gerçekleştirilen meslekler, resmi yazışmalar ve bu yazışmalarda kullanılan ifadeleri de ihtiva etmektedir.²⁸² İbnü'l-Kalânîsî Şam tarihine ilave olarak Hilal'in vefat tarihinden kendi vefat tarihine kadar geçen süreci ilave ederek *Târîhu'l-Vüzerâ'*ya zeyl yazmıştır. Yaklaşık iki asrı kapsayan bu çalışma, metnin ifade şeklini de zamansal olarak düzenlemiştir.²⁸³

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, C.XVI, s. 13; Bağdadi, **Tarihu Bağdâd**, C.XVI, s.117; Müdiri'l-am Mes'ud Bubu, **a.g.e.**, s. 497.

²⁷⁹ İbnü'l-Cevzi, **Muntazam**, C.XVI, s. 15.

²⁸⁰ Necati Avcı, Ebu'l-Hüseyn, Hilal b. el-Muhassin es-Sâbî el-Harranî (359-448/970-1056)”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)**, (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), C.II, s. 47.

²⁸¹ Zirikli, **el-A'lâm**, C. VIII, s. 92; Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 76.

²⁸² Muhammed İsâ Sâlihiyye, **el-Mu'cemü's-şamil li't-Türasi'l-Arabiyyi'l-Matbu'**, C. III, s. 430, Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye, 1992.

²⁸³ İbnü'l-Kalanisi Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşki, **Zeylu Tarihi Dımaşk (Târîhu Ebî Ya'la Hamza İbni'l-Kalânîsî)**, (ed. Henry Frederick Amedroz), Leyden: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1908, s.98.

Hilâl b. Muhassin'in başka bir eseri de *Rûsûmu Dâri'l-Hilafe*'dir. Mihail Avvad tarafından tahkikli neşredilmiştir.²⁸⁴ Milletler kabileler ve topluluklar, dini grup ve cemaatler; bölgeler ve yerler; medeniyetin özü; önemli kitaplar ve kaynaklar; Kur'an ayetleri, kafiyeleler, tarihi olaylar ve kitap içeriklerinden bahsetmektedir.²⁸⁵ Kahire'de Ezher Üniversitesinde benzersiz bir nüshası bulunmaktadır.²⁸⁶

Zikredilmeye değer önemli bir eseri de vezir Hasan b. Muhammed el-Mühellebi ile ilgili haberleri ihtiva eden *Kitabu Gururu'l-Belâğa* adlı eseridir. İnşa sanatında emsal niteliğinde olan eser, vezirler ve krallar adına kaleme alınmış olup, dedesi Ebu İshak'ın mektuplarını da içermektedir.²⁸⁷

Hilal b. Muhassin doğumundan başlayarak (h. 359) vefatına kadar (h. 448) hayatını Büveyhî Devleti himayesinde geçirmiştir. Bu süreçte hayatını çeşitli açılardan etkileyen hadiseler hem Abbâsî toplumunda hem de Hilal b. Muhassin üzerinde derin tesir bırakmış, kişilik ve kimliğinin oluşmasında etkili olmuştur.²⁸⁸

Büveyhî Devleti tarihi iki merhaleden geçmiştir. İlki kuruluşundan Adudüddavle'nin vefatına kadar (h. 359) olan dönem ki devletin en güçlü, sınırların en geniş olduğu döneme tekabül etmektedir. İkinci merhale ise oğlu Samsamüddavle'nin devlet yönetimini üstlenmesinden Büveyhî Devleti'nin yıkılışına kadar devam edecek olan zayıflama merhalesidir. Adudüddavle zamanında iç güvelik sağlam, mescitler ve enstitüler yaygın idi. İlim ve edep ehli fazlasıyla desteklenir, çeşitli ilim halkaları ve sohbetleri oluşturulurdu. Ancak bu parlak fazla uzun sürmedi, Adudüddavle'nin vefatının ardından oğulları arasında çetin bir mücadele başladı, devlet yıkılana kadar bu çekişmeler son bulmadı.²⁸⁹ Oğullar arasında devam eden bu çekişmeler, savaş ateşini yaktı. Bu kızışan ortam beraberinde ağır vergiler ve müsadereleleri getirdi. Öyle bir kin ve nefret ortamı vardı ki müsadereleler ilk olarak bir

²⁸⁴ Casim Avcı, "Sâbî, Hilal b. Muhassin", *DİA*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 341.

²⁸⁵ Muhammed İsâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-Şamil*, C. III, s. 431.

²⁸⁶ Avvâd, *Akdemü'l-Mahtutat*, s.142.

²⁸⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, C. VIII, s. 92; Avcı, "Sâbî, Hilal b. Muhassin", *DİA*, C. XXXV, s. 341.

²⁸⁸ Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî, *Gururü'l-Belaga*, (thk. Muhammed ed-Dibaci), Beyrut: Dâru'l-Beyzâ, 1988, s. 5.

²⁸⁹ Hilâl b. el-Muhassin, *Gururü'l-Belaga*, s. 6.

önceki halifenin maiyetinde bulunanlardan başladır. Hatta bazı halifelerin bizzat kendi malları müsadere edildi.²⁹⁰

Velhasıl Gururu'l-Belağa, bu türden hadiselerle şahitlik etmiş; bu durum müellifi, Ebû Kâlicâra karşı yeğenini kışkırtan Celalüddeve'nin hâcibi Bars Togan vasıtasıyla uzun bir mektup yazmaya sevk etmiştir.²⁹¹

Kitabu'l-Küttâb, Kitabu's-Siyase, Kitabu't-Taci, Kitabu Ahbari Bağdad, tabip Sâbit b. Sinân es-Sâbiî'nin tarihine zeyil olarak yazdığı *Kitabu't-Tarih* onun diğer önemli eserleridir.²⁹² Ayet ve hadislerle beraber şiir, kafiye, beyitlerin kategorileri, çeşitli ifadeler ve kavramları; milletler, kabileler ve dini grupları; bölgeleri; medeniyetlerle ilgili ifadeler ve terimleri; önemli kaynaklar ve el yazması ya da matbu eserleri kitaplarına konu olarak almıştır.²⁹³

3.11. Muhammed b. Hilal

Künyesi Ebû'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin b. İbrâhim b. Zehrun es-Sâbiî'dir.²⁹⁴ H. 416 M. 1025 yılında dünyaya gelmiştir. Sâbiîlerin Zehrun koluna mensuptur. Babası halifelerden gördüğü iyiliklere karşı bir şükran ifadesi olmak üzere oğlu Muhammed'e "*Garsünni'me*" lakabını vermiştir.²⁹⁵ Babası meşhur tarihçi ve edip Hilal b. Muhassin'dir. Sonradan Müslüman olmuş, oğluna da İslam'ı sevdirmiştir. Meşhur risaleler sahibi İbrâhim b. Hilal'in torunudur.²⁹⁶

Muhammed b. Hilal edip ve tarihçi olarak bilinmekle beraber Bağdat'ta kâtip olarak da tanınmaktadır. Halifeler ve hükümdarlar nezdinde saygın bir yeri vardır.²⁹⁷ Babasından ve Ebû Ali b. Şâdân'dan dinî ilimler tahsil etmiştir.²⁹⁸ Üstün faziletleri nev-i şahsında toplayan Muhammed Halife Kâim-Biemrillâh'ın dikkatini çeken

²⁹⁰ Hilâl b. el-Muhassin, *Gurerü'l-Belaga*, s.7-8.

²⁹¹ Hilâl b. el-Muhassin, *a.e.*, s. 6.

²⁹² Müdiri'l-am Mes'ud Bubu, *el-Mevsuatü'l-Arabiyye*, C.XXIV, s. 497.

²⁹³ Muhammed İsâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-Şamil*, C. III, s. 431.

²⁹⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l Vefeyât*, C. V, s. 111.

²⁹⁵ Ali Sevim, "*Garsünni'me*", *DİA.*, C.XIII, İstanbul, 1996, s. 386.

²⁹⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l Vefeyât*, C. II, s. 141.

²⁹⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, C. VII, s. 132.

²⁹⁸ Zirikli, *a.e.*, C. VII, s. 132.

Garsünni‘me çok geçmeden Dîvânü‘l-inşâ‘ya kâtip olarak tayin edildi.²⁹⁹ Kendisine babasından 12 bin dinar değerinde ehemmiyetli miktarda miras kalmış³⁰⁰ ve sahip olduğu servet müreffeh bir hayat yaşamasına yettiğinden, resmi görevden ayrılmış, siyasi olarlardan uzak kalarak tarafsızlığını korumuştur. Büyük Selçuklular‘ın Bağdat‘a girerek Büveyhî hâkimiyetine son verdikleri sırada (m. 1055) siyasî olayların içinde yer almayan Garsünni‘me bu olayları gözlemleyip kaydetmiş, kendini ilme ve kitaplara vakfetmiştir.³⁰¹

‘Uyûnü‘t-tevârih ünlü tarih eseridir. Garsünni‘me bu eseri, babasının h. 360-447 M. 970-1055 yılları arasındaki olayları ihtiva eden *et-Târih*‘ine zeyil olarak kaleme almıştır.³⁰² Babası ölümüne yakın kendisine tarih kitabını neşretmesini vasiyet etmiştir.³⁰³ Ancak bu eser günümüze ulaşamamıştır. Fakat kendisinden sonraki tarihçiler bu eserden geniş nakiller yapmışlardır. Hatta torunu Sıbt İbnü‘l-Cevzî ‘nin *Mir‘atü‘z-zamân* adlı eserine *‘Uyûnü‘t-tevârih*‘in büyük bir kısmını eserine aynen aktardığı tesbit edilmiştir.³⁰⁴ Garsünni‘me kendi gözlem ve tecrübelerine, olayların içinde yaşamış kimselerden aldığı bilgilere ve ayrıca birçok belgeye dayanarak eserini kaleme almıştır. Bundan dolayı eser Selçuklular Tarihi hakkında (Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleri) çoğunlukla diğer kaynaklarda mevcut olmayan ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.³⁰⁵ Ancak asıl olarak eser Büveyhîler hanedanı tarihini anlatmaktadır.³⁰⁶ Bu esere Hemedânî h. 512 M.1118 yılına kadar gelen bir zeyil yazmıştır.³⁰⁷

Diğer eserlerinden birisi *el-Hefevâtü‘n-nâdire Mine‘l-Muğaffeline‘l-Mahzuzin ve‘s-Sakatatu‘l-Bâdire Mine‘l-Mua‘kkaline‘l-Malhuzi*‘dir. Adından da anlaşılacağı üzere pek çok hikâyeyi içinde barındırmaktadır. Bu eser günümüze

²⁹⁹ İbnü‘d-Dübeysi, *Zeylu Tarihi Medineti‘s-Selam*, (thk. Beşşar Avvad Ma‘ruf), Beyrut: Darü‘l-Garbi‘l-İslami, 2006, C.II, s. 522.

³⁰⁰ Sıbt İbnü‘l-Cevzî, Şemsüddin Ebü‘l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî, *Mir‘atü‘z-zaman fi tevârihi‘l-a‘yan*, (thk. Muhammed Berekat, Kamil el-Harrat, Ammar Reyhavi), Dimaşk: er-Risaletü‘l-Alemiyye, 2013, C. XVIII, s. 431; Krenkow, “Sâbi”, *İA*, C. X, s. 9.

³⁰¹ Sevim, “Garsünni‘me”, *DİA*, C. XIII, s. 387; Acar, “Harranlı Tarihçiler ve Abbâsiler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, C. II, s. 36.

³⁰² İbnü‘l-Cevzî, *Muntazam*, C. XVI, s. 275; İbn Tagriberdi, *en-Nücum*, C. V, s. 126.

³⁰³ Sıbt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘atü‘z-zaman*, C. XVIII, s. 516.

³⁰⁴ Sevim, “Garsünni‘me”, *DİA*, C. XIII, s. 387.

³⁰⁵ Acar, *a.g.e.*, C. II, s. 37.

³⁰⁶ Safedî, *el-Vâfi bi‘l Vefeyât*, C XXVII, s. 219.

³⁰⁷ Kiftî, *İhbaru‘l-Ulema*, s. 89-90.

kadar gelmiş ve araştırmacı Salih el-Eşter'in tahkiki ile Suriye Arap Dil Kurumu tarafından Şam'da 1967 yılında neşredilmiştir.³⁰⁸ Babasından ne kadar çok istifade ettiği ve babasıyla aynı kültürü paylaştığı Muhammed b. Hilal'in *el-Hefevât* adlı kitabı incelendiğinde görülür. Her ikisinin de takip ettiği yol tarihçilik ve edebiyatçılıktı. Onun bu engin kültürü, her ne kadar devam etmemiş olsa da Divan'da halife nezdinde önemli makam ve itibar kazandırmıştır.³⁰⁹

Kitâbü'r-Rebî' isimli eseri ise önce Ebû Ali et-Tenûhî tarafından h. 360 yılında kaleme alınan *Nişvârü'l-muhâdara* adlı eserin zeylidir.³¹⁰ Günümüze intikal etmeyen eser İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Kıfî ve Yâkût el-Hamevî gibi müellifler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.³¹¹

Garsünni'me Zilkade h. 480 yılında³¹² Bağdat'ta vefat etmiş, naaşı önce İbn Ebû Avf sokağındaki evine defnedilmiş, daha sonra Kûfe'deki Meşhed-i Alî'ye nakledilmiştir.³¹³ Geride 70.000 dinar miras bırakmıştır.³¹⁴ Bağdat'ın batı yakasında İbn Ebû Avf sokağında kurduğu kütüphaneye çeşitli ilimlere dair yaklaşık 1000 kadar kitap vakfetmiştir.³¹⁵ Ancak mesuliyet duygusundan yoksun olan oğulları, bu serveti kısa sürede bitirmişlerdir. Böylece Garsünni'me ile bu Sâbiî ailesinin şöhreti sona ermiştir.³¹⁶

³⁰⁸ Necati Avcı, "Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi el-Harranî", s. 54.

³⁰⁹ Mahmut Polat, Harranlı Sabîi Ediplerden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsü'n-Ni'me", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 6, 2000, s. 104.

³¹⁰ Yakut, **Mucemü'l-Üdeba**, C. V, s. 2280.

³¹¹ Sevim, "Garsünni'me", **DİA**, C. XIII, s. 387.

³¹² İbnü'l Esir, **el-Kamil**, C. VIII, s. 318.

³¹³ İbnü'l Cevzi, **el-Muntazam**, C. XVI, s. 275.

³¹⁴ İbnü'l Cevzi, **a.y.**

³¹⁵ İbnü'l Cevzi, **el-Muntazam**, C. XIV, s. 61.

³¹⁶ Şeşen, **Harran Tarihi**, s. 77.

SONUÇ

Harran, Urfa ve Rasül-Ayn arasında kurulu eski bir yerleşim yeridir. Ticaret güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle asırlar boyunca civardaki büyük devlet ve milletlerin mücadele merkezi olagelmıştır. el-Cezîre, İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında buraya yerleşen Arap kabilelerine nisbetle Diyârımudar, Diyârırebîa ve Diyâribekir adıyla üç bölgeye ayrılmıştı. Diyârımudar bölgesinde Urfa, Suriye, Adıyaman'ın bir ilçesi olan Sümeysat ve Harran gibi merkezler yer almaktadır. Harran ise Cezire bölgesinde başkent konumundadır. Eldeki tarihi veriler, tarihi Harran ve Sümeysat kadar eski milletlere dayanan başka şehirlere rastlanmadığını bize göstermiştir. Tarih öncesi dönemlere uzanan bir geçmişe sahip olan Harran uzun tarihi boyunca birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmış, pek çok siyasal ve sosyal yapının varlığına tanıklık etmiştir. Fırat-Dicle havzasının hâkimiyeti için yapılan ve yüzyıllarca devam eden sonuçsuz egemenlik mücadelelerinin gerçekleştiği bir coğrafyada yer alması münasebetiyle özel bir tarihî öneme sahiptir. Tarihi seyri içinde Harran Bâbillilerin, Mittanilerin, Hititlerin, Asurluların İkinci Bâbil Devleti ve Perslerin yönetimi altında kalmıştır. Özellikle Orta Çağ boyunca önce İranlılar ile Bizanslılar, daha sonra ise Bizanslılar ile Müslümanlar arasındaki mücadelelerin yoğunlaştığı yerlerden biri olmuştur. İskender'in doğu seferi ile Yunan ve Makedon asıllı göçmenler Harran'a yerleşmiş; şehir Yunan kolonisi haline gelmiş ve Helenizm kültürü hakim olmuştur. Bu bağlamda Harran Okulu Yunan bilim ve kültürünün en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Geçmiş çok eskiye dayalı putperest bir yapıya sahiptir. Gök cisimlerini tanrılar olarak görmeleri zamanla bu bölgeyi Pagan merkezi haline getirmiş, diğer şehirlere kıyasla Mezopotomya putperestliğinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Harran'a nisbetle Harrânîler olarak isimlendirilen yöre halkı, Yıldızların ruh sahibi varlıklar olduğuna, tanrı ile insanlar arasında aracılık ettiğine inanırlardı. Yıldızlara tapar, mabetlerde tanrılara ve yıldızlara kurbanlar adarlardı. Hassas geometrik ölçümler ile inşa ettikleri bu mabetler ve heykeller ise ciddi astronomi ve matematik bilgisi gerektirmekteydi. Halife Me'mûn'dan sonraki döneme ait kaynaklarda Harrânîler Harranlı Sâbiîler olarak isimlendirilmeye başlamıştır. Bu harranlı Sâbiîler'in önemli ve lider konumunda bulunan Kurre ailesine mensup Sâbit b. Kurre'nin, taşıdığı Paganist gelenek gereğince Süryanice ve

Grekçe'yi iyi bildiği, astronomi ve matematik gibi ilimleri haiz olduğu anlaşılmaktadır.

Emevilerden sonra Abbâsîlerin iktidarı devralmalarıyla, felsefî ve aklî düşünce yönünü Fırat ve Dicle havzasına çevirmiş; burada bulunan Yunan felsefesi, eski Harran putperestliği ve başka inanç ve düşünceler, Müslümanlar ve yöneticilerinin esnek tutumlarıyla varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu esnek tutum ve bilimi olan iştiyak Cündişâpûr okulundan sonra Harran Okulu ile ilişkileri de gerekli kılmıştır. M. VIII. Yüzyıl'da İslam hâkimiyetine giren bu okullar aracılığıyla Yunan bilim ve felsefesi; İran ahlâk ve siyaset düşüncesi; Hint tıp ve matematiği Müslüman coğrafyanın içine nüfuz etti. Mevcut duruma en önemli katkıyı sağlayan hiç şüphesiz ki Harranlı Sâbiîler idi. Özellikle Abbâsîlerin ikinci asrında M. VIII. yüzyılda İslâm dünyası benzeri görülmemiş büyük bir tercüme faaliyeti başlamıştır. Bu çeviri hareketi, kadîm medeniyet dillerinden Arapçaya yönelik olmuştur. Tarihin en kapsamlı tercüme faaliyetinde Harran asıllı olup Sâbiîler olarak bilinen mütercimler de görev almıştır. Bu mütercimlerin İslâm bilim medeniyeti, İslam literatürü ve felsefesinin oluşum ve gelişim aşamalarındaki rolleri inkâr edilmeyen bir gerçektir. Harranlı Sâbiîlerin ilim ve kültür hayatına katkıları artınca ilişkiler daha da güçlenmiş, birçok Harranlı âlim Bağdat'a gelmiş, Fârâbî gibi büyük İslam filozof ve âlimler de Bağdat'ta bir araya gelmiştir. Gerek pozitif ilimleri haiz olmaları gerekse de tercüme faaliyetleri ile İslam bilim ve felsefesine katkıları yadırganamayacak olan Sâbiîler pagan geleneğinin taşıyıcılarıdır. Onlara sunulan özgür ortam neredeyse Paganizmi İslam'a karşı savunacak kadar esnek tutulmuştur. Ancak onlar da İslam inanç ve kültüründen nasiplenmiş, kısa sürede içerisinde İslamiyet'i seçmişlerdir.

Fetihler sonucu diğer medeniyetler ve düşünce yapıları ile zorunlu karşılaşma bilim ve felsefenin aktarımını da beraberinde getirmiştir. Bu kadar büyük çeviri faaliyeti ve kadim bilim felsefesinin aktarımı tesadüfe bırakılmamıştır. Abbâsîlerden önce bireysel müteşebbisler tarafından yürütülen tercüme faaliyeti Halife Mansur; bilhassa Memun döneminde sistematik bir hale gelmiştir. Bu ilmi birikim ve geleneği elde etme pahasına mütercimlere yüklü meblağlarda ödemeler yapmışlardır. İbnü'n-Nedim Fihrist'te geçen bir rivayete göre mütercimler için aylık 500 dinar ödemişlerdir. Mütercimler arasında Süryanice ve Yunancayı çok iyi bilen isimler bulunmaktaydı.

Bu mütercimler arasında en müstesna mevki Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurre'ye aitti. Nitekim onlar yüzlerce kitap tercüme etmiş; bununla yetinmeyip var olan tercümeleri de tecdid ve ıslah faaliyetine girişmişlerdir. Çevirilerin bu denli hızlanmasına ve daha sistemli hale gelmesine onların sahip oldukları eşsiz birikim ve gelenek; halifelerin ilme olan iştiaqları ve sonsuz destekleri; İslam'ın bilim - kültüre verdiği önem olmakla beraber çevirilere bilim insanlarını muhtaç kılan asıl ve en önemli saik İslam bilim ve düşüncesinin doğuşudur. Bu ihtiyaç ve iştiaktan ötürü bir kütüphane niteliğinde olan Beytü'l-Hikme Me'mun döneminde bir akademi hüviyetine kavuşmuştur.

Harranlı Sâbiîler ve bilime katkıları denince akla gelecek ilk isim Sâbit b. Kurre'dir. Akli ilimlerden matematik, astronomi, tıp, alet ilimlerinden mantık, felsefe ve musiki gibi birçok alanda birikim sahibidir. Yüzlerce telif ve tercüme esere sahiptir. Bağdat'ta Beytü'l-Hikme âlim-mütercimleri arasında adından çokça söz ettirebilmiştir. Yine Sâbiîler'den oğlu Sinân tıp, geometri ve astronomi alanında uzmanlaşmış, babasının izinden giderek tercüme ve tashih faaliyetlerine de katkı sağlamıştır. Sâbiîler'den ilk Müslüman olan kişi Sinân b. Sâbittir. Torunu Sâbit b. Sinân da dedesinin izinden gitmiş, tıp felsefe ve astronomi alanından adından söz ettirmiştir. Abbâsî sarayında baştabip olarak çalışmıştır. Sâbiî büyüklerinden farklı olarak zamanının döneminin en iyi tarihini yazmış ve tarih kitabıyla ünlenmiştir. Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim es-Sâbi yiğenidir. Sâbiîler'in Zehrun koluna mensup Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl atalarından devraldığı inanca sımsıkı bağlıydı. Tarih ve edebiyat alanında eser telif etmiş, Sâhib b. Abbâd tarafından Arap edebiyatının en büyük dört risâle yazarından biri olarak kabul edilmiştir. Sâbit b. Kurre'den sonra adından çokça söz ettiren isim İslam astronomlarının en büyüğü Bettânî olmuştur.

Sonuç olarak âlim-mütercim Harranlı Sâbiîler sayesinde kadim medeniyetlerin düşünce, kültür ve bilimi Müslüman coğrafyanın içine nüfuz etti. Onlar yalnızca kadim kültür ve medeniyetinin taşıyıcıları değillerdir. Aksine bilimsel birikim ve çalışmalarıyla da katkı sağlamışlardır. Böylelikle Harran şehri adını altın harflerle bilim tarihine kazımıştır. Onların katkıları İslâm felsefe ve düşüncesinin teşekkülü, İslam bilim ve medeniyetinin oluşumundaki rolü bilinenden daha ileri bir boyuttadır. Nitekim kazanımlar salt bilgiden ibaret değildi. Halife Mansur ve Hârûn Reşîd

örneğinde olduğu gibi teori pratikte de hayat bulabiliyordu. Halife Mansûr Bağdat'ta körler için bir hastahane, ihtiyarlar için bir dârûlaceze yaptırmıştı. Hârûn Reşîd ise pratik tıp eğitimi için büyük bir hastahane inşa ettirdi ve buraya değerli tıbbî eserler temin etti. Bu hastahanede hastalar din dil ve ırk farkı gözetilmeksizin tedavi edilir, kendilerine parasız ilâç ve yemek verilirdi.

KAYNAKÇA

Acar, Abdurrahman,	“Harranlı Tarihçiler ve Abbâsîler Devri Tarih Yazıcılığındaki Yerleri”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 25-40.
Açıkgenç, Alparslan	“İslam Bilim Geleneği”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni , (ed. Bayram Ali Çetinkaya - Ali Osman Kurt), C. I, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
Ahmed İsa Bey,	Tarihü'l-Bimaristanat Fi'l-İslâm , Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 2. bsk., 1981.
Ağarı, Murat,	İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri , İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
Ahmed Emin,	Duhal-İslâm , Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
Albayrak, Kadir,	Keldaniler ve Nasturiler , Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
Alhamad, Muhammed A.,	Devru es-Suryan fil-Ulum el-Arabiyya , Halep: Darur-Ruha, 2002.
Alper, Mehmet,	“Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler ‘Kutsal Şehir Urfa’”, Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu , İstanbul 1988.
Apak, Âdem,	“Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Harran”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. I, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, 2006, s. 28-41.

	Ana Hatlarıyla İslam Tarihi, (Abbâsîler Dönemi) , c. I-IV, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
Aslan, Ahmet,	Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi (Hz. İbrahim'den Büyük Selçuklu Devletinin Sonuna Kadar) , Ankara: Ankara 2015.
Avcı, Casim,	"Sâbî, Hilâl b. Muhassin", DİA , C. XXXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 340-341.
Avcı, Necati,	"Ebu'l-Hüseyin, Hilal b. Muhassin es-Sâbi el-Harranî", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, 2006, s. 41-61.
	"Harran ve Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Âlimleri", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , sayı: 1992, s. 267-272.
Avvad, Georges,	Akdemü'l-Mahtutati'l-Arabiyye fî Mektebatı'l-Âlem , Bağdad: Dârü'r-Reşid, 1982.
Aydın, Mehmet,	Ansiklopedik Dinler Sözlüğü , Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
Azimli, Mehmet,	"Bir Emevi Başkenti Harran", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006) , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), C. II, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, 2006, s. 42-53.
Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa,	Hediyyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin , Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1951.
Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir Abdulkâhir,	el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkatî'n-Naciye , Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1977.

Bakkal, Ali,	Harran Okulu , İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.
	“Harran Tıp Okulu”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. XX, sayı:34, 2015, s. 7-21.
Barthold, Wilhelm,	İslam Medeniyeti Tarihi , (Haz. Mehmed Fuad Köprülü), Ankara: DİB Yayınları, 1984.
Batuk, Cengiz,	“Orta Çağ Harrânîlerinin Gelecek Dönem (Eskatoloji) Mitleri”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. I, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, 2006, s. 92-105.
Bayrakdar, Mehmet,	İslam Felsefesine Giriş , Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
	“İslâm Felsefesi ve Batı”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni , (ed. Bayram Ali Çetinkaya - Ali Osman Kurt), C. I, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
Belâzürî, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud,	Fütûhu’l-Büldân , (trc. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
Beyhakî, Ebü’l-Hasan Zahirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed,	Târîhu Hükemai’l-İslâm / Tetimmetu Sivani’l-Hikme , (thk. Muhammed Kürd Ali), Dimaşk: Matbuatü’l-Mecmai’l-İlmiyyi’l-Arabi, 1946/1365.
Black, Jeremy - Green, Anthony,	Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfridler Semboller , (Haz. Necdet Hasgöl), İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
Boer, Tjitze Jacobs,	İslam’da Felsefe Tarihi , (çev. Yaşar Kutluay), Ankara: Birlik Yayınları, 1960.
Bozkurt, Nahide,	Abbâsîler , İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

Brockelmann, Carl,	İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi , (çev. Neşet Çağatay), Ankara: TTK Yayınları, 2018
Bubu, Müdiri'l-am Mes'ud,	el-Mevsuatü'l-Arabiyye , Dimaşk: Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, Dimaşk 2007.
Bulut, Halil İbrahim,	“Müslüman Sâbiî Geleneği Bağlamında Şerî Radî ve Ebû İshak İbrahim b. Hilal el- Harranî Dostluğu”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, 2006, s. 400-409.
Cerrahoğlu, İsmail,	“Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. X, 1962, s. 103-116.
Cevherî, İsmâil b. Hammâd,	es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye , (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990.
Clot, Andre,	Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi , (çev. Nedim Demirtaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
Corbin, Henry,	İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar 1198 , (çev. ve notlandıran Hüseyin Hatemi) , İstanbul: İletişim Yayınları, 8. bsk. 2010.
Çağatay, Neşet,	İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı , Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
	İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi , Ankara: TTK. Yayınları, 1989.
Çelik, Mehmet - Yaşar, Şükran,	“Orta Çağ Bilim Dünyasından bir Portre İslam Âleminin Batlamyosu: el-Battânî (H. 244-317/ M. 858-929)”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , C. III, 2005, sayı: 2, 2005, s. 13-20.
Çetinkaya, Bayram Ali	“İslâm Feslefesinin İlk İnşâcıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler”, I.

	Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , 28-30 Nisan 2006, C. II, s. 109-132.
Çığ, Muazzez İlmiye,	İbrahim Peygamber (Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Bulgulara Göre) , Ankara: Kaynak Yayınları, 1997.
Demirci, Kürşat,	Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş (Tanrılar, Ritüel, Tapınak) , İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
Demirci, Mustafa,	Beytü'l-Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri , İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
	“Antik Yunan Kitaplarının Abbâsiler Bağdat’ına Yolculuğu”, İslâmiyât , C.VII, sayı: 2, 2004, s. 43-60.
	“Helen Bilim Ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde / Tercümesinde Harranlı Sâbiîlerin Rolü”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Nisan 2006, C. I, s. 200-215.
	“Antik Bilim ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbâsilerin Kurduğu Beytü'l-Hikme'nin Rolü”, Muhafazakâr Düşünce , C. XI, sayı: 44, 2015, s. 99-119.
	Siyah Öfke: Orta Çağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869- 883) , Konya: Çizgi Yayınevi, 2. bsk., 2017.
Demirkent, Işın,	“Herakleios”, DİA , C. XVII, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 210-215.
Donohue, John J.,	“A Note on Abu İshâq İbrâhim Al-Şabi' and his Function in Maintaining Caliphal Authority”, Mélanges de l'Université Saint-Joseph , Volume: 63, 2010-2011, pp. 83-105.
Doru, Nesim,	“İslam Felsefesinin Kaynaklarından Biri Olarak Harran Akademisi Ve Süryani Felsefesi”, I. Uluslararası Katılımlı

	Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s.81-94.
Durant, Will,	İslâm Medeniyeti , (çev. Orhan Bahaeddin), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
Dûrî, Abdülaziz,	İlk Dönem İslâm Tarihi (Bir Önsöz) , (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
	el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-Evvel: Dirâse fi't-Târîhi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî , Beyrut: Dârü't-Talî'a, 1997.
	Dirâsât fi'l-Usûri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire , Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l Vahdeti'l-Arabiyye, 2007.
Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî,	Kitâbu'l-Haraç , (thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hasan Muhammed), Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li'tTurâs, 1396/1976.
Ebu'l-Bekâ, Eyyub bin Musa,	el-Külliyât , Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1413/1993.
Ebü'l-Berekât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî,	Nüzhetü'l-Elibba' fi Tabakâti'l-Üdebâ' , (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1967.
Ebü'l-Kâsım, Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman Saîd el-Endelûsi,	Tabakatü'l-Ümem , (nşr. Luvis Rızkullah Şeyho), Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1912.
Ekinci, Abdullah,	Harran Mitolojisi ve Tarihi , Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.
	“Tarihte Urfa”, Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dinî Hayat , (ed. Yusuf Ziya Keskin), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
	“Edessa ve Harran’da Tanrı ve Tanrıçalar”, Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat , (ed. Yusuf

	Ziya Keskin), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
	“Bilimin Öncü Şehri: Urfa”, Harran ve Çevresi Tarih , Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2019, s. 15-32.
Er, Rahmi,	“Sâbî, Ebû İshak”, DİA , C. XXXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 339-340.
Eyim, Ahmet,	“Harran’dan Modern Bilime Bir Köprü: el-Battani”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, 28-30 Nisan 2006 , Şanlıurfa 2006, C. I, s. 332-339.
	“Bilimde İdealleştirme Kullanımı ve Tarihsel İki Örnek: Descartes ve el-Bettanî”, Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları , sayı: 11, 2007, s. 253-267.
Fahri, Macit,	İslam Felsefesi Tarihi , (çev. Kasım Turhan), 2. bsk., İstanbul: İklim Yayınları, 1987.
Fayda, Mustafa,	“Adnan”, DİA , C. I, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s.391-392.
Fazlıoğlu, İhsan,	“Sâbit b. Kurre”, TDV İslâm Ansiklopedisi , C. XXXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s.353-356.
Fendik, Edward,	İktifau'l-Kanu' bima Hüve Matbu' , (thk. es-Seyyid Muhammed Ali el-Bebelavi), Kahire: Matbaatü't- Te'lif, 1896.
Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed,	Kamus Tercümesi / el-Okyanusu'l-Basit fî Tercümeti Kamusi'l-Muhit , (çev. Mütercim Asım Efendi), İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1304/1888.
Garsünni'me, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî,	Uyûnu't-Tevârîh , (nşr. Semîha Ebü'l-Fazl), (Yüksek Lisans Tezi), Dımaşk Üniversitesi, Dımaşk 1987.
Goldziher, Ignace,	Klasik Arap Literatürü , (çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er), İstanbul: Vadi Yayınları, 2019.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus),	Abû'l-Farac Tarihi , Süryancadan İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge; Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara TTK Yayınları, 1945-1950.
Gutas, Dimitri,	Yunanca Düşünce Arapça Kültür , (çev. Lütfü Şimşek), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
Güler, E. Selahaddin,	Hız. İbrahim (Hayatı, Urfa ve Harran'la İlişkisi) , Şanlıurfa: Özbek Yayınları, 2007.
Günaltay, Şemseddin,	İslam Öncesi Araplar ve Dinleri , Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
	Yakın Şark: Anadolu: En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar , Ankara: TTK. Yayınları, 1987.
Gündüz, Şinasi,	"Kur'an'daki Sâbiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu , Samsun 1992.
	The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaean and Their Relation to the Sabians of the Qur'ân and to the Harrânîans , Oxford: Oxford University Press, 1994.
	Sâbiîler: Son Gnostikler , Ankara: Vadi Yayınları, 2. bsk., 1995.
	"Harrânîler", TDV İslâm Ansiklopedisi , C.XVI, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 240-242.
	Din ve İnanç Sözlüğü , Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
	Mitoloji ile İnanç Arasında, Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar , Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
	"Sâbiîlikte Din ve Din Anlayışı", Dinler Tarihi Araştırmaları-II , (Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya), Ankara: Dinler Tarihi Derneği Araştırmaları Yayınları, 2000.
	"Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", Uluslararası Türk Dünyası İnanç

	Merkezleri Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül 2002, Mersin) , Ankara: TÜKSEV Yayınları, 2004.
	Anadolu'da Paganizm/Antik Dönemde Harran ve Urfa , Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
	“Manden / Sâbiî Geleneğinde Harran”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. I, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, 2006, s. 54-59.
	“Sâbiîlik”, DİA , C. XXXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 341-344.
	İslam ve Sâbiîlik , İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.
	“Sâbiî Kaynaklarında İslam ve Müslümanlar”, Milel ve Nihal dergisi , C. IX, sayı:1, 2012, s. 7-30.
Hamidullah, Muhammed,	İslâm'da Devlet İdâresi , (çev: Hamdi Aktaş), İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
Hanci, Seyyid Muhammed Emin,	Kitabu Mün cemü'l-umran fî'l-müstedrek ala Mucemi'l-büldan , C. I-II, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1325/1907.
Hasan, İbrahim Hasan,	Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Abbâsîlerin Birinci Dönemi (132-232/750-847) , (çev. Komisyon), C. III, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985.
Hatîb el-Bağdâdî,	Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm , C. I-XVI, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
Hıdr Ahmed Attallah,	Beytü'l Hikme fî Asri'l Abbâsîyyin , Beyrut: Daru'l Firi'l Arabi, ty.
Hilâl b. Muhassin b. İbrâhim es-Sâbî,	Rüsûmü Dâri'l-Hilâfe , (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1406/1986.
	Gurerü'l-Belâga , (thk. Muhammed ed-Dibâcî), Beyrut: Dâru'l-Beyza, 1988.

	el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ , (nşr. Abdüssettar Ahmed Ferrâc), Beyrut: Mektebetü'l-'ayân 1958.
Hitti, Philip, K.	Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi , (çev. Salih Tuğ), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
Hooke, Samuel Henry,	Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları , (çev. Alaeddin Şenel), Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
Hunke, Sigrid,	Avrupa'nın Üzerinde Doğan İslam Güneşi , (çev. Servet Sezgin), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972.
İşıltan, Fikret,	Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan H.210 / M. 825'e Kadar) , İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.
	“Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış”, Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu , İstanbul 1988.
İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Endelüsi,	Tabakatü'l-Etıbbâ ve'l-Hükema , (thk. Fuad Seyyid), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım,	Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ , (thk. Nizâr Rıdâ), Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ty.
İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed,	Vefayâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman , C. I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978
İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah,	el-Mesalik ve'l-Memalik , C.I-XXIII, (ed. Michael J. de Goeje), Leiden: E. J. Brill, 1889.
İbn Kesir,	el-Bidâye ve'n-Nihâye , C. I-XIII, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1981.
	el-Bidaye ve'n-Nihaye / Büyük İslam Tarihi , (çev. Mehmet Keskin), C. I-XIV, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.

	Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm , (nşr. M. İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), C. I-VIII, Kahire: Dâru's-Şa'b, 1390/1971.
İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali,	Lisânu'l-Arab , C. I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yâkûb,	Tecaribü'l-Ümem , (thk. Ebü'l-Kâsım Emami), C. I-VII, Tahran 2000.
İbn Tagriberdi, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf,	Mevradü'l-Letafe fî men Veliyye's-Saltana ve'l-Hilafe , (thk. Nebil Muhammed Abdülazîz Ahmed), C. I-II, Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1997.
	en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire , Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1972.
İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye,	er-Rad alâl-Mantıkıyyin , Lahor 1976.
İbnü'd-Dübeysî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahya,	Zeylu Târîhi Medineti's-Selâm , (thk. Beşşar Avvad Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî,	el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem , (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata - Racea Nuaym Zerzevir), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed,	el-Kâmil fî't-Târih , C. I-X, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1997.
İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed,	Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb , C. I-X, (thk. Mahmûd Arnaut - Abdülkadir Arnaut), Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1414/1993.
İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî,	Zeylu Tarihi Dımaşk (Târîhu Ebî Ya'la Hamza İbni'l-Kalânîsî) , (ed. Henry Frederick Amedroz), Leyden: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1908.
İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim,	İhbarü'l-Ulema bi-Ahbari'l-Hükema / Tarihü'l-Hükema , Kuveyt: Mektebetu İbn Kuteybe, 2005.
İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak,	el-Fihrist , Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1398/1978.

	Fihrist , çev. Ramazan Şeşen, Ed. Abdulkadir Coşkun, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
Kahya, Esin,	“İbn Butlân”, DİA , C. XIX, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 382-383.
Kan, Kadir,	Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Ün. SBE, Bursa 2010.
Kanar, Yüksel,	Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytül-Hikme , İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017.
Kapar, Mehmet Ali,	Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Müşriklerle Münasebetleri , İstanbul: Esra Yayınları, 1987.
Karadaş, Cağfer,	“Sâbiler Meselesi - Kur'an'daki Sâbî Kavramının Sâbiî veya Sâbie Olup Olmadığı Problemi”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. I, sayı: 1, 2013, s. 1-23.
	“Me'mun ve Harranlılar”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 386-399.
Kâtip Çelebi,	Keşfu'z-Zünûn an Esamî'l-Kütüb ve'l-Fünûn , Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1942.
Kaya, Mahmut,	“Beytül-Hikme”, DİA , C. VI, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 88-90.
	Câbir b. Hayyân”, DİA , C. VI, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 533-537.
	“Farabî”, DİA , C. XII, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 145-162.
	“Sâbit b. Sinân”, DİA , C. XXXV, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 356.

	“Sinân b. Sâbit”, ĐİA , C. XXXVII, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s.239-240
Kayacık, Ahmet,	“Bağdad Okulu”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni , (ed. Bayram Ali Çetinkaya), C. V, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, s. 265-277.
Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî,	Nizâmü’l Hükûmeti’n-Nebeviyye / et-Terâtübü’l-İdâriyye , Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.
Kızıklı, Zafer, “Hilal b. Muhassin es-Sâbi’ el-Harranî’nin Hayatı ve ‘Guraru’l-Belâga’ Adlı Eseri”,	I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006 , C. II, Şanlıurfa: Harran Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 62-73.
Komisyon,	İslam Kurumları Tarihi: El Kitabı , (ed. Eyüp Baş), Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
Komisyon,	İslam Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler (I) , (ed. Nahide Bozkurt, Mustafa Demirci), C. V-VI, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
Komisyon,	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT) , (ed. Hakkı Dursun Yıldız), C. I-XIV, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
	“Abbâsiler Devri”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT) , C. III, s. 295-333.
Krenkow, Fritz,	“Sâbi”, İA , C. X, s. 6-8.
Kutluer, İlhan,	İlim ve Hikmetin Aydınlığında , İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
	“el-Ulûmu’l-Felsefiyye:İslam Entelektüel Geleneğinde Felsefenin Bilim Olarak Kavranışı Üzerine”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni , (ed. Bayram Ali Çetinkaya - Ali Osman Kurt), C. I, İstanbul: İnsan Yayınları.

	“Dr. Şakir Kocabaş’la Çağdaş Bilim Felsefeleri ve İslam’da Bilgi Üzerine”, İslam ve Bilim , İstanbul: Seha Neşriyat, 1993, s. 173-191.
Merçil, Erdoğan,	“Büveyhîler”, DİA , C. VI, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 496-500.
Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali,	Murûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher , (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid), C I-IV, Kahire: El-Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübrâ, 1964.
	el-Tenbih ve'l-İşrâf , (thk. Abdullah İsmail es-Sâvî), Kahire: Daru's-Sâvî, 1983.
Muhammed İsâ Sâlihiyye,	el-Mu'cemu's-Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-Matbu' , Kahire: Ma'hedu'l-Mahtutati'l-Arabiyye, 1992.
Mutlu, Süheyla İrem - Albayrak Yusuf,	“Harran ve Soğmatar’da Sin Kültünün Varlığı”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi , sayı: 37, 2018, s. 133-144.
Müftüoğlu, Ferruh,	"Bettânî", DİA , C.VI, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 9-10.
Nallino, Carlo Alfonso,	"Bettânî, Al-Battani", İ.A. , C. II, İstanbul 1970, s. 577-578.
Naskali, Esko,	“İran”, DİA , C.XXII, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.394-395.
Nasr, Seyyid Hüseyin,	İslam’da Bilim ve Medeniyet , (çev. N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal), İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, s. 177.
Neşşâr, Ali Sâmi,	İslam’da Felsefi Düşüncenin Doğuşu , (çev. Osman Tunç), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
O'leary, De Lacy,	İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri , (çev. Yaşar Kutluay - Hüseyin Yurdaydın), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
Olguner, Fahrettin,	Farabî , İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. bsk., 1999.

Özaydın, Abdülkerim,	“Kâim-Biemrillâh”, DİA , C. XXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 210-211.
Özfırat, Aynur,	Eskiçağda Harran , İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994.
Parmaksızızoğlu, İsmet,	“Sâbit b. Kurre”, Türk Ansiklopedisi , C.XXVII, Ankara: MEB Yayınları, s. 84.
Pingree, David,	“The Sabians of Harran and the Classical Tradition”, International Journal of the Classical Tradition , volume: 9, no: 1, 2002, pp. 8-35.
Polat, Mahmut,	“Harranlı Sâbiî Ediplerden Hilâl b. El-Muhassin ve Garsünnime (Hayatları ve Eserleri)”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , sayı: 6, 2001, s. 95-109.
	“Harranlı Sabîî Ediplerden Garsü’n-Ni’me’nin Hayatı ve Eserleri”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu , (ed. Prof. Dr. Ali Bakkal), 28-30 Nisan 2006, C. II, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 74-77.
	Ebu İshak İbrâhim B. Hilal Es-Sâbiî’nin Hayatı (Ö.384/994) ve Şiirleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi SBE., Şanlıurfa 1999.
Ragıb el-İsfahanî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal,	el-Müfredat fî garibi'l-Kur’ân , (thk. Safvan Adnan Davudî), Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.
Rüşdî Râşid,	“İbrâhim b. Sinân b. Sâbit”, DİA , C. XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 349-351.
Ruska, Janis,	“Sâbit. Kurre ”, İslam Ansiklopedisi , C. X., İstanbul 1966, s. 14.
Sâbi, Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim el-Harranî,	Resailu İbn Sinân , (thk. Ahmed Selim Saidan), Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatani li’s-Sekafe ve’l-Fünun ve’l-Adab, 1983.
	el-Muhtâr min resaili Ebî İshak İbrâhim b. Hilâl İbn Zehrun es-Sâbi’ /

	el-Muhtâr min resaili's-Sâbî' (nşr. Emîr Şekîb Arslan), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, ty.
Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek,	el-Vâfî bi'l Vefeyât , (thk. Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa), Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
Sarıkavak, Kâzım,	Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran , Ankara: TDV. Yayınları, 1997.
Sarıkcıoğlu, Ekrem,	Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi , Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
Sayılı, Aydın	"Bilimin Tarihsel Gelişmesine Türklerin Katkıları", Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, 09-12 Eylül 1985 , Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990, s. 5-10.
Sealibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail,	Yetimetü'd-Dehr fî Mehasini Ehli'l-Asr , C. I-IV, (thk. Ali Muhammed Abdüllatif), Kahire: Matbaatü's-Savi, 1352/1934.
Segal, Judah Benzion,	Edessa/Urfa: Kutsanmış Şehir , (çev. Ahmet Arslan), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman,	el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme't-târîh , (thk. Franz Rosenthal; tercüme Sâlih Ahmed Ali), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
Sever Erol,	Asur Tarihi , İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008.
Sevim, Ali,	"Garsünni'me", DİA , C.XIII, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 386-387.
Sezgin, Fuat,	"Müslümanların İlimler Tarihindeki Yeri", İslam ve Bilim , İstanbul: Seha Neşriyat, 1993, s. 203-217.
	İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş , (çev. Abdurrahman Aliy), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, 2008.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî,	Mir'atü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-A'yan , (thk. Muhammed Berekat - Kamil el-

	Harrat - Ammar Reyhavî), Dimaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.
Söylemez, Mehmet Mahfuz,	Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr , Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
Strange, Guy Le,	Doğu Hilafetinin Memleketleri , (çev. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
Şâkir Mustafa,	et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-Mü'errihûn , C. I-IV, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1993.
Şâvkî Ebû Halîl,	İslam Dünya Medeniyetleri Tarihi , (çev. Atik Aydın - Abdulhadi Timurtaş), Van: Bilge Adam Yayınları, 2005.
Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed,	el-Milel ve'n-Nihâl , (thk. Abdülazîz Muhammed Vekil), Kahire: Müessesetü'l-Halebî 1968.
Şeşen, Ramazan,	"İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıç-tan h. IV./m. X. Asrın Sonlarına Kadar)", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi , C. VII, sayı: 3-4, 1979, s. 3-29.
	"Harran ve Türk-İslam Tarihindeki Yeri", Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanlıurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu , İstanbul 1988, s. 159-167.
	Harran Tarihi , Ankara: TDV Yayınları, 1993.
	"Harran", DİA , C.XVI, İstanbul: TDV Yayınları 1997, s. 237-240.
	Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı , İstanbul: İSAR Yayınları 1998.
Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid,	Câmiü'l-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân , (thk. Abdullah et-Türkî), Beyrut: Darü'l-Hicr, 1424/2001.
	Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk , Beyrut: Darü't-Türas, 1387/1967.
	Tevrat , İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2010.

Tümer, Günay,	Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini , Ankara: DİB Yayınları, 1986.
Unat, Yavuz,	“Yer”, DİA , C. XLIII, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
Üçok, Bahriye,	Emevîler-Abbâsîler , Ankara: MEB Yayınları, 1979.
Ülken, Hilmi Ziya,	Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü , İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
	Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri , İstanbul: Cem Yayınları, 4. bsk., 1993.
Ünalın, Sıddık,	“Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , sayı: 6, 2001, s. 87-101.
Watt, William Montgomery,	İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri , (çev. Osman Demir), İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
Weir, T. H., “Harran”,	İslam Ansiklopedisi , C. V/1, İstanbul: MEB Yayınları, 1987, s.299-300.
Ya'kubî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer,	Tarihü'l-Yakubi , Beyrut: Dâru Sadır, 2010.
Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî,	Mu'cemü'l-Üdeba , (thk. İhsan Abbas) C. I-VII, Beyrut: Dar'ül Ğarb el-İslamî, 1993.
	Mu'cemü'l-Büldân , Beyrut: Dâru Sadır, 1995.
Yalnızoğlu, Tuğrul,	Asur'un Kadim Sâbiî Dininden Günümüze Ezidiler ve Mandeenler , İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2015.
Yardımcı, Nurettin,	“Harran Kazıları”, Tarihi ve Kültürel Boyut İçerisinde Şanhurfa ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu , İstanbul 1988.
Yılmaz, Saim,	Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler , İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.

	“Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932934), İSTEM dergisi , sayı: 12, 2008, s. 71-104.
Yüce, Nuri,	“Ali b. İsâ El-Usturlâbî”, DİA , C. II, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 401-402.
Zeydan, Corci,	İslâm Uygarlıkları Tarihi , (trc. Nejdet Gök), C. I-II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman,	Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ , Kahire: Darü'l-Hadîs, 2006.
Zekkar Süheyl,	Ahbârü'l-KÂrâmîta fi el-Ahsa' , eş-Şam, el-Irak, el-Yemen, Dımaşk: Dâru Hassan, 1982.
Zirikli, Hayreddin,	el-A'lâm: Kâmusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ , Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 15. bsk., 2002.